

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA ZGODOVINO

OLIVER PEJIĆ

**Politično-ideološke vsebine v avstro-ogrskih državnih osnovnošolskih čitankah
za Bosno in Hercegovino**

Diplomsko delo

Mentor: izr. prof. dr. Rok Stergar

Univerzitetni študijski program prve
stopnje: Zgodovina

Ljubljana, 2016

Izjava o avtorstvu

Izjavljam, da je diplomsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Ljubljana, 22. 8. 2016

Oliver Pejić

0. Kazalo

1. Uvod.....	1
2. Zgodovinski okvir	3
2.1 Bosansko-hercegovoško šolstvo v osmanskem obdobju.....	3
2.1.1 Pravoslavno šolstvo	4
2.1.2 Katoliško šolstvo.....	5
2.1.3 Muslimansko šolstvo in iniciative osmanske države	6
2.2 Bosansko-hercegovoško šolstvo od okupacije do 1. svetovne vojne	7
2.2.1 Konfesionalno šolstvo od okupacije do 1. svetovne vojne	11
2.2.2 Značilnosti državnega šolstva do 1. svetovne vojne	15
3. Rezultati analize	18
3.1. Izbor osebnih imen v čitankah.....	18
3.2. Izbor besedil v čitankah	21
3.3. Podoba verskih skupnosti in njihovih medsebojnih odnosov	23
3.4. Domovina, narod, lojalnost in oblast.....	24
3.5. Podoba habsburške dinastije.....	27
3.6. Zemljepisne vsebine v čitankah.....	29
3.7. Zgodovinske vsebine v čitankah.....	34
3.7.1. Zgodovina srednjega veka	34
3.7.2. Zgodovina novega veka	37
3.7.3. Svetovna zgodovina	38
4. Zaključek.....	39
5. Viri	42
6. Literatura	42

Povzetek

Politično-ideološke vsebine v avstro-ogrskih državnih osnovnošolskih čitankah za Bosno in Hercegovino

Cilj diplomske naloge je analizirati politično-ideološke vsebine v čitankah, ki so se uporabljale v bosansko-hercegovskih državnih šolah med avstro-ogrsko upravo. Razmeroma največ pozornosti posvečamo zgodovinskim in zemljepisnim vsebinam v čitankah, obravnavamo pa tudi izbor osebnih imen in besedil v čitankah, način prikazovanja verskih skupnosti in njihovih medsebojnih odnosov, privzgojo domovinske, narodne in državljske zavesti ter podobo habsburške dinastije. Analiza kaže, da so čitanke učence vzgajale predvsem v duhu bosansko-hercegovskega domovinskega in habsburškega državnega patriotizma. Sugerirale so jezikovno in književno enotnost z južnoslovanskim sosedstvom, sicer pa so o njem vsebovale izrazito malo podatkov. Takšno zasnovo so favorizirale predvsem tiste politične elite v Monarhiji, ki so podpirale bosanski partikularizem, nikakor pa ne poudarjanje zgodovinskih ali kulturnih vezi z drugimi južnoslovanskimi deželami.

Ključne besede: šolstvo, Bosna in Hercegovina, Avstro-Ogrska, nacionalizem, učbeniki

Summary

Politically Charged Content in Austro-Hungarian State Readers for Bosnian-Herzegovinian Primary Schools

The aim of the thesis is to analyze politically charged content present in the state readers used in Bosnia and Herzegovina during Austro-Hungarian rule. While we focus mainly on historical and geographical content, we also discuss the selection of personal names and texts in the readers, the manner in which they portray religious groups and their intercommunal relations, the impartment of provincial, national and civic identity and the portrayal of the Habsburg dynasty. The analysis shows that the readers edified the children primarily in the spirit of Bosnian-Herzegovinian provincial and Habsburg civic patriotism. They suggested a sense of linguistic and literary unity with the province's South Slavic neighbors, yet also included very little information about them. Such a conceptualization was favored primarily by those political elites in the Monarchy that supported Bosnian particularism, but were certainly against emphasizing historical or cultural ties with other South Slavic lands.

Keywords: education, Bosnia and Herzegovina, Austria-Hungary, nationalism, textbooks

1. Uvod

Politično-ideološki aspekti izobraževalnega sistema so bili že predmet številnih znanstvenih raziskav, ki so omenjeno problematiko obravnavale bodisi v splošnem smislu bodisi na konkretnih zgodovinskih primerih.

Medtem ko je za slovensko zgodovino relevantna predvsem razprava »Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta« Ernesta Bruckmüllerja, v kateri avtor primerja vsebine slovensko- in nemško-jezičnih čitank iz zadnjih desetletij Avstro-Ogrske,¹ je za proučevanje omenjene problematike na prostoru bivše Jugoslavije vsekakor nepogrešljivo delo *South Slav Nationalisms : Textbooks and Yugoslav Union before 1914* Charlesa Jelavicha.² Avtor v njem poskuša ugotoviti, do kakšne mere so učbeniki, ki so se na območju »bodoče« Jugoslavije uporabljali zadnjih petdeset let pred začetkom prve svetovne vojne, učence spodbujali k jugoslovanstvu in tako prispevali k izgradnji enotne južnoslovanske države ter nacije.³

Čeprav naj bi Jelavicheva analiza zajela cel bivši jugoslovanski prostor, pa lahko v njegovem korpusu zasledimo tudi določene vsebinske vrzeli. Avtor naj bi sicer preučil tudi učbenike, ki so se uporabljali v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, Črni gori in Vojvodini, ni pa jih neposredno vključil v razpravo, češ da se njihova vsebina ne razlikuje bistveno od vsebine učbenikov iz Hrvaške in Srbije.⁴ Ne glede na (ne)utemeljenost takšne ocene pa ostaja dejstvo, da poglobljene vsebinske analize, ki bi na podoben način obravnavala bosansko-hercegovske učbenike iz omenjenega obdobja, doslej še ni bilo.

Namen pričujoče diplomske naloge je analizirati politično-ideološke vsebine v avstro-ogrskih državnih čitankah za Bosno in Hercegovino. Izraz *politično-ideološke vsebine* uporabljamo, da bi točneje opredelili predmet naše raziskave; splošna analiza ideoloških vsebin bi namreč lahko

¹ Ernst Bruckmüller, »Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta : Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji«, *Kronika 57*, izredna št. (2009), 237-250. Za izbrana dela, ki omenjeno problematiko obravnavajo na habsburškem ter širšem (francoskem in španskem) prostoru, gl. *ibid.*, 248-249. Z ideologizacijo učnih vsebin se je v doktorski disertaciji »Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem« (Univerza v Ljubljani, 2006) ukvarjala tudi Valerija Bernik, velja pa omeniti tudi delo *"Ruthenische" (ukrainische) Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872*, *Slavische Sprachgeschichte*, 2 (Wien - Berlin, 2007), v katerem Michael Moser obravnava galicijske rusinske učbenike.

² Charles Jelavich, *South Slav Nationalisms : Textbooks and Yugoslav Union before 1914* (Columbus, 1990). V nalogi zaradi ohranjanja neprevedenih citatov iz virov uporabljamo izdajo *Južnoslavenski nacionalizmi : jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914.*, prev. Josip Šentilja (Zagreb, 1992).

³ *Ibid.*, 11.

⁴ *Ibid.*, 14.

zajemala tudi moralno-didaktične ali verske aspekte gradiva, pričujoča analiza pa se osredotoča zgolj na vsebine, ki naj bi služile politični vzgoji učencev. Preveriti želimo skladnost naših izsledkov s tezami iz starejšega zgodovinopisja, obenem pa jih umestiti v širši južnoslovanski oziroma habsburški okvir skozi njihovo primerjavo z ugotovitvami iz navedenih del Jelavicha in Bruckmüllerja. Upamo, da bomo tako vsaj deloma prispevali k izpolnjevanju prej omenjene vrzeli v poznavanju južnoslovanske oziroma habsburške šolske problematike v desetletjih pred 1. svetovno vojno.

Mogoče je trditi, da so si raziskave, ki obravnavajo politično-vzgojno plat učbenikov, v metodološkem smislu po navadi dokaj podobne. Ker se od vseh navedenih del s politično platjo čitank še najpodrobneje ukvarja prav Jelavicheva monografija, bomo tu obširneje spregovorili o tam uporabljeni metodologiji. Avtor svoji analizi hrvaških in srbskih čitank pričinja z obravnavo njihovih avtorjev, nato pa sledi razprava o podobi, ki so jo čitanke učencem posredovale o lastnem narodu, njegovem ozemlju, zgodovini, jeziku in književnosti. Ker je avtorja zanimal predvsem potencialni vpliv šolstva na bodoče mednacionalne odnose v prvi Jugoslaviji, je posebno pozornost posvetil prikazom sosednjih južnoslovanskih narodov in pokrajin. Zelo podoben pristop ubira tudi Bruckmüller, ki v čitankah analizira »kolektivne podobe o zgodovini, deželi in ljudeh«.⁵

Pri takšnih raziskavah so torej predmet zanimanja predvsem vsebine, povezane z zgodovino, geografijo, jezikoslovjem in književnostjo, pa tudi podoba »drugega« in razmerje med »našimi« in »tujimi« vsebinami v čitankah. Pozornost velja posvečati tudi selekciji vsebin, saj se redukcija znanstvenega materiala izvaja na podlagi ideoloških predpostavk.⁶ Vse omenjene aspekte čitank smo poskušali zajeti tudi v naši nalogi, vanjo pa smo vključili tudi določene druge pojave, ki zaradi specifičnosti bosansko-hercegovskih razmer nosijo politično težo.

Medtem ko Jelavich v svoji analizi obravnava tudi zgodovinske in zemljepisne učbenike, smo se našo analizo odločili omejiti zgolj na čitanke. Te navsezadnje že same po sebi predstavljajo dokaj zajeten korpus, zato bi kakršnakoli širše zastavljena analiza presegala okvirje diplomske naloge. Zaradi slabe dostopnosti gradiva smo sicer bili primorani uporabljati čitanke, ki so izšle v precej širokem časovnem razponu,⁷ ne zdi pa se, da bi omenjena pomanjkljivost predstavljala

⁵ Bruckmüller, 239.

⁶ Bernik, 86-87.

⁷ Posamezna leta izidov so navedena v seznamu virov.

kritičen metodološki problem. Medsebojna primerjava izdaj četrte čitanke iz let 1887 in 1912 namreč kaže zgolj neznatno redukcijo v obsegu, saj je novejša izdaja krajša za tri besedila.⁸

Na koncu velja omeniti, da je vsebinsko zastavitev analize, ki bi se omejevala zgolj na čitanke, moč argumentirati tudi z vidika njihove pomembne vloge pri vzgoji učencev. Jelavich tako v svoji analizi zaključuje, da naj bi prav čitanke od vseh učbenikov še najbolj vplivale na oblikovanje učenčeve zavesti. Bile so prve knjige, s katerimi se je učenec srečal, in so zato nudile osnovo za njegovo vzgojo, obsegale pa so tudi izrazito širok nabor tem. Učenec je posledično po končani osnovni šoli dobil jasno predstavo o svetu, o vlogi svojega naroda v njem in o lastni vlogi v tem narodu.⁹

2. Zgodovinski okvir

Razvoj bosansko-hercegoveškega šolstva med avstro-ogrsko okupacijo je težko razumeti brez vpogleda v šolske razmere v poznem osmanskem obdobju. Pričujoče poglavje zato obsega tudi opis ključnih lastnosti tradicionalnega šolstva iz osmanskega obdobja in njegovo postopno modernizacijo v 19. stoletju. Večino poglavja smo posvetili orisu razvoja in temeljnih značilnosti bosansko-hercegoveškega državnega in konfesionalnega šolstva od začetka okupacije do 1. svetovne vojne, zaradi prostorske omejenosti pa podrobneje pišemo predvsem o dejavnikih in procesih, ki so bistveni za razumevanje njegove ideološke plati.

2.1 Bosansko-hercegoveško šolstvo v osmanskem obdobju

Za ključno lastnost bosansko-hercegoveškega šolstva v osmanskem obdobju lahko štejemo predvsem njegov izrazito konfesionalen značaj. Osmanska država je namreč aktivno sodelovala le pri organizaciji islamskih prosvetnih ustanov, drugim verskim skupnostim pa je vse do 19. stoletja prepuščala avtonomno ureditev šolstva, ki je bila odvisna od njihovih lastnih iniciativ in zmožnosti.¹⁰ Šolstvo je tako pri vseh treh glavnih verskih skupnostih do prvih desetletij 19. stoletja zadržalo svoj tradicionalni značaj, njegova modernizacija pa je bila posledica več dejavnikov, ki so pri posameznih šolskih sistemih imeli različno težo.

⁸ Eno od besedil je bilo umaknjeno zaradi nepričakovanega zgodovinskega zapleta. Učenci so tako v izdaji iz leta 1887 še lahko brali izrazito slavospesno in optimistično besedilo o prestolonasledniku Rudolfu Habsburškem, omenjenega besedila pa ni več moč zaslediti v mlajši izdaji, saj je nadvojvoda leta 1889 storil samomor.

⁹ Jelavich, 74.

¹⁰ Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1978), 10; isti, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* (Sarajevo, 1982), 18.

Vsi konfesionalni šolski sistemi so bili pred pojavom modernih šol omejeni predvsem na verouk in opismenjevanje, ki je potekalo v ustreznem visokem jeziku in pisavi. V islamskih šolah sta to bila arabski jezik in pisava, v pravoslavnih šolah cerkvena slovanščina in cirilica, v katoliških šolah pa latinščina in latinica oziroma hitropisna cirilica.¹¹ Čeprav so posamezno vrsto konfesionalnih šol praviloma obiskovali učenci iste veroizpovedi, so zabeleženi tudi primeri, kjer so šole iz različnih razlogov obiskovali tudi pripadniki drugih veroizpovedi.¹²

2.1.1 Pravoslavno šolstvo

V zgodovinopisju se postopna modernizacija bosansko-hercegovskega pravoslavnega šolstva povezuje predvsem z izboljšanim materialnim stanjem pravoslavne skupnosti, ki se je začelo kazati že v drugi polovici 18. stoletja. Pravoslavni trgovci so takrat postopoma začeli prevzemati vodstvo v domači trgovini, s predstavništvu pa so bili zastopani tudi v regionalnih središčih, kot sta bila Dunaj ali Trst.¹³ Poslovni stiki s kraji, kjer je bilo šolstvo razvitejše, so jim tako dajali zglede za modernizacijo domačega šolstva, ki v svoji tradicionalni obliki ni moglo več zadoščati potrebam pravoslavnih višjih slojev.¹⁴

Učbeniki, ki so se uporabljali v pravoslavnih šolah, so prihajali predvsem iz Vojvodine ali Kneževine Srbije.¹⁵ Podroben opis njihovih politično-ideoloških vsebin bi sicer presegal raziskovalne okvirje naše naloge, vsekakor pa je očitno, da so bili za osmansko oblast problematični. Jelavich ugotavlja, da naj bi prav vsi predvojni učbeniki iz Srbije o Bosni in Hercegovini govorili kot o popolnoma srbskih pokrajinah,¹⁶ v čitankah iz poznega osmanskega obdobja pa ni manjkalo niti drugih kontroverznih trditev. Učenci so tako v čitanki za tretji razred iz leta 1872 lahko recimo brali, da so muslimani v Bosni in Bolgariji »tu vjeru primili da izbegnu tursko nasilje.«¹⁷

¹¹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 20. Za islamske šole gl. Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini : u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)* (Sarajevo, 1965), 110, 122-123 in za pravoslavne šole ibid., 19-22. Katoliki so vse do konca 18. stoletja za pisanje v ljudskem jeziku uporabljali predvsem hitropisno cirilico (latinica je bila po navadi namenjena pisanju v latinščini), muslimani pa so v te namene uporabljali tudi prilagojeno obliko arabske pisave, ki se imenuje *arebica*.

¹² Za razmere v posameznih konfesionalnih osnovnih šolah pred uvedbo modernih šol gl. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 13-21; isti, *Istorija srpskih škola*, 9-14 in Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* (Sarajevo, 1983), 32-45 in 76-81. O obiskovanju pravoslavnih šol s strani otrok drugih veroizpovedi gl. npr. Papić, *Istorija srpskih škola*, 86, 89-90, 92 in 94.

¹³ Papić, *Istorija srpskih škola*, 10-11.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., 72.

¹⁶ Jelavich, 99.

¹⁷ Ibid., 85.

Pravoslavne šole so iz prej omenjenih sosednjih pokrajin prejemale tudi večino svojega kvalificiranega učiteljskega kadra. Glede na to da je bil srbski nacionalizem med inteligenco teh dežel sredi 19. stoletja že precej razvit, ne preseneča, da so bili prav pravoslavni učitelji eni izmed glavnih nacionalnih agitatorjev v Bosni in Hercegovini, pravoslavne šole pa zaradi njih pogosta tarča represij osmanskih oblasti.¹⁸ Kot primer lahko omenimo zaplembo večje količine beograjskih učbenikov, ki se je leta 1865 zgodila v sarajevski pravoslavni osnovni šoli; oblasti so nekaj izvodov s priloženim prevodom poslale v Istanbul, sledila pa so zaslišanja najuglednejših sarajevskih Srbov, prisilne zamenjave članov pravoslavne cerkveno-šolske občine in grožnja z izgnanstvi, v kolikor se ne preneha poučevati iz knjig, ki »nasprotujejo cesarju«.¹⁹

Zanimivo je, da se osmanska oblast na problem neprimernih učbenikov v konfesionalnih šolah ni odzvala zgolj z represijo, pač pa je v zameno ponudila tudi brezplačne izvode cenzuriranih učbenikov, ki so se od leta 1867 naprej tiskali v novoustanovljeni Vilajetski tiskarni.²⁰ Starejše zgodovinopisje omenjene učbenike ocenjuje kot nacionalno razvodenele,²¹ bilo pa bi jih vsekakor zanimivo primerjati z izvirniki in ugotoviti, na kakšen način je potekala cenzura njihove vsebine.

2.1.2 Katoliško šolstvo

Razvoj trgovine je tudi pri katolikih odigral pomembno vlogo pri modernizaciji šolstva, zato so se prve moderne katoliške šole pojavile v pomembnih trgovskih središčih, kot je bilo denimo Livno.²² Prva prava moderna katoliška šola z lastno stavbo, kvalificiranim učiteljem, učnim načrtom in sodobnimi učbeniki pa se je odprla leta 1823 v obmejnem posavinskem naselju Tolisa; njen ustanovitelj je vzdrževal redne stike s kraji čez Savo in je lahko spremljal ter posnemal tamkajšnji razvoj šolstva.²³

¹⁸ Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina : Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, prev. Naser Šećerović, Ivana Nevesinjac in Nina Osmanović, Historijske monografije, 10 (Sarajevo, 2014), 317; Papić, *Istorija srpskih škola*, 67 in 71-72.

¹⁹ Nenad Urić, »Srpska škola u Višegradu (1865-1875)«, *Istorijski časopis* 57 (2008), 266. Za oblast naj bi bila še posebej problematična besedila o smrti sultana Murata I. in o kosovski bitki. Ta naj bi se v srbskih učbenikih naslanjala predvsem na ljudsko književnost, medtem ko naj bi osmanski učbeniki trdili, da je Murat I. umrl od sreče po zmagi nad Srbi.

²⁰ Papić, *Istorija srpskih škola*, 75-76.

²¹ Bogićević, 13.

²² Papić, *Hrvatsko školstvo*, 25.

²³ *Ibid.*, 26-27.

Največjo zaslugo za organizacijo katoliškega šolstva v osmanskem obdobju vsekakor lahko pripišemo frančiškanskemu redu, poleg njihovih pa so v omenjenem obdobju delovale tudi ženske šole sester usmiljenk, ki jih je financirala Avstrija.²⁴ Začetni polet v razvoju frančiškanskih šol v tridesetih letih 19. stoletja so sicer upočasnili konflikti znotraj reda, ki pa so se leta 1846 razrešili v t. i. Barišićevi aferi, po kateri so bosanski in hercegovski frančiškani vzpostavili ločeni hierarhiji. Omenjena ločitev se je odrazila tudi v organizaciji šolstva.²⁵

Katoliške šole so za razliko od pravoslavnih večinoma uporabljale lastne učbenike, ki so jih zaradi pomanjkanja tiskarne morali tiskati v tujini.²⁶ Vse pogostejša uporaba hrvaških knjig v tem času je bila deloma posledica pogostih donacij habsburških konzulov, omenjeni učbeniki pa so se že od začetka uporabljali tudi v šolah sester usmiljenk.²⁷ V Vilajetski tiskarni sta bila kasneje natisnjena katoliški abecednik in učbenik za zemljepis,²⁸ bogato učbeniško produkcijo pa so po odprtju lastne tiskarne leta 1873 razvili tudi hercegovski frančiškani.²⁹

Zanimivo je, da vsebina hrvaških učbenikov za osmansko oblast očitno ni bila preveč sporna. V predpisih o delovanju sarajevske realke iz leta 1864 lahko namreč beremo, da se naj do tiskanja posebnih bosanskih učbenikov v katoliških šolah uporabljajo hrvaški učbeniki, ti pa se v primeru zahtevane inšpekcije smejo predati osmanskim oblastem.³⁰ Tudi bosansko-hercegovski katoliški učbeniki iz poznega osmanskega obdobja oziroma njihova politično-ideološka plat ostajajo raziskovalni problem, ki ga je še potrebno sistematično obdelati.

2.1.3 Muslimansko šolstvo in iniciative osmanske države

Muslimanske osnovne šole (*mektebi*) so do konca osmanske uprave ohranile svoj tradicionalen značaj, novost v šolstvu pa so predstavljale t. i. *ruždije*, ki so ustrezale nižji srednji šoli oziroma realki.³¹ Njihov predmetnik, ki je obsegal verouk, arabščino, turščino, perzijsščino, zgodovino Osmanskega cesarstva, zemljepis, računanje, geometrijo, nauk o morali in pisanje pisnih sestavkov, naj bi zaradi svoje orientalno-islamske orientacije odvrčal kristjane, posvetne

²⁴ Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism : The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914* (Oxford, 2007), 15.

²⁵ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 28-30. O nadaljnjem razvoju katoliškega šolstva do okupacije gl. *ibid.*, 35-40.

²⁶ Za pregled učbenikov gl. *ibid.*, 85-90.

²⁷ Okey, 15.

²⁸ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 87.

²⁹ Za bibliografijo gl. Hamdija Kreševljaković, »Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878.«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 9 (1920), 23-28 in 34-37.

³⁰ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 67-68.

³¹ Ćurić, 44-45, 135-136.

vsebine v njem pa naj bi motile tudi konservativnejše muslimane.³² Ruždije so kljub temu uspele privabiti precejšnje število učencev, saj so absolventom omogočale pristop k državnim službam, znanje turščine pa je v novih razmerah postajalo vse bolj potrebno za učinkovito sporazumevanje z oblastmi.³³ Višje osmansko uradništvo, ki je bilo večinoma tujerodno, se po navadi ni lotevalo učenja lokalnih jezikov, zato so v predstavnih telesih izrazito prednost imele osebe z znanjem orientalnih jezikov.³⁴

Leta 1869 je bil v Bosanskem vilajetu objavljen prevod novega osmanskega šolskega zakona, ki je predvideval odpiranje novih štiriletnih osnovnih šol za otroke vseh veroizpovedi. Njihov predmetnik naj bi obsegal turščino, verouk, naravoslovje, pisanje, računanje, zgodovino Osmanskega cesarstva in zemljepis.³⁵ Pravoslavne cerkveno-šolske občine so zakon razumele kot napad na svojo tradicionalno avtonomijo, konservativnejši muslimani pa so menda nasprotovali temu, da bi njihovi otroci obiskovali iste šole kot kristjani. Čeprav so nekateri bosanski namestniki delali na njegovem uvajanju, je zakon zaradi težkih finančnih in političnih problemov, s katerimi se je takrat soočala osmanska država, večinoma ostal neuresničen.³⁶

2.2 Bosansko-hercegovsko šolstvo od okupacije do 1. svetovne vojne

Organizacija šolstva je bila eno od vprašanj, do katerih se je morala Avstro-Ogrska po okupaciji Bosne in Hercegovine neizbežno opredeliti. Njene politične elite okupacije namreč niso upravičevale zgolj s političnimi argumenti, pač pa so se v precejšnji meri posluževale tudi takrat vse bolj aktualnega diskurza civilizacijske misije. Od države, ki se je sklicevala na takšno altruistično poslanstvo, se je v okupiranih deželah zato lahko pričakoval tudi vsaj nekakšen angažma na področju razvoja šolstva.³⁷

Vojaška oblast je že 12. septembra leta 1878 preko svojega javnega glasila napovedala odpiranje državnih osnovnih šol,³⁸ Bosansko-hercegovska deželna vlada³⁹ pa je 26. avgusta

³² Čurić, 137, 151; Grandits, 321.

³³ Grandits, 320. V *Bosni*, uradnem glasilu Bosanskega vilajeta, se tako v prispevku iz leta 1866 trdi, da naj bi znanje turščine omogočalo tako napredek v »obči kulturi« kot tudi razumevanje zakonov in predpisov, ki se objavljajo na uradnem jeziku države. Vsak državni uslužbenec se zato mora zavzemati za učenje uradnega jezika in za njegovo čim intenzivnejše širjenje med ljudstvom.

³⁴ *Ibid.*, 352-353

³⁵ Bogićević, 14.

³⁶ *Ibid.*, 15-17.

³⁷ Okey, 49. O širšem evropskem kontekstu takšnega diskurza gl. *ibid.*, 29-30.

³⁸ Bogićević, 146.

³⁹ Z izrazom *Deželna vlada* prevajamo v zgodovinopisju ustaljen termin *Bosanskohercegovska zemaljska vlada* oziroma *Zemaljska vlada*.

naslednjega leta izdala ukaz o ustanavljanju dveh tečajev »u svrhu učenja čitanja i pisanja hrvatskog jezika latinskimi pismeni«, ki sta sčasoma prerasla v prvi državni osnovni šoli. Skupno finančno ministrstvo je že 12. septembra okupacijskim oblastem ukazalo, naj namesto izraza *hrvaški jezik* v prihodnje uporabljajo izraz »deželni« (*zemaljski*) jezik.⁴⁰

Omenjeni incident kaže, da so bila znotraj Avstro-Ogrske prisotna različna stališča o vrsti politike, ki jo naj bi država vodila v okupiranih deželah. Medtem ko so budimpeške in dunajske politične elite za prioritete na začetku okupacije imele predvsem diplomatska in gospodarska vprašanja, je na Hrvaškem iz razumljivih razlogov vladalo precej večje zanimanje za kulturno oziroma nacionalno politiko. Tamkajšnji Sabor je pozival na združitev okupiranih dežel s Troedino kraljevino, okupacijo pa je z živahnim zanimanjem spremljala tudi hrvaška javnost.⁴¹

Glede na to da vojno-krajinski general Josip Filipović v okupirani deželi ni pripeljal samo vojske, pač pa tudi nekaj sto uradnikov iz Hrvaške, se je razpoloženje na Hrvaškem moralo vsaj deloma zrcaliti tudi v okupacijski upravi.⁴² Latinica in knjižni jezik zagrebške filološke šole sta iz javnega sporazumevanja izrinila do tedaj prevladujočo cirilico in vukovsko jezikovno stilizacijo knjižne štokavščine,⁴³ hrvaškega patriotizma pa ni manjkalo niti v okupacijskem tisku. Zaradi omenjenih razlogov se prva leta okupacije po navadi obravnavajo kot obdobje prohrvaške politične in kulturne orientacije.⁴⁴

Čeprav ni mogoče trditi, da je Filipović takšno politiko izvajal brez vedenja vladajočih krogov, je bila zaradi dualistične ureditve Monarhije slej ko prej obsojena na propad. Od konca februarja 1879 je vloga guvernerja Bosne in Hercegovine pripadala skupnemu finančnemu ministru, ko pa je na omenjeni položaj 4. junija 1882 stopil Benjamin Kállay, je prišlo tudi do čistke v uradniškem aparatu, ki je takrat izgubil svoj hrvaški značaj.⁴⁵

Deželna vlada je 6. junija leta 1879 podrejenim upravnim organom razposlala načrt o odpiranju in organizaciji osnovnih šol, ki je bil po svojem tonu precej antiklerikalen. Šolo naj bi bilo tako

⁴⁰ Mitar Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918)* (Sarajevo, 1972), 10.

⁴¹ Okey, 30-32. Z avstrijsko-osmansko konvencijo se je aprila l. 1879 potrdil avstro-ogrski mandat nad Bosno in Hercegovino, okupirani deželi pa sta decembra istega leta vstopili v carinsko zvezo Monarhije.

⁴² Ibid., 29; Mario Grčević, »Vanjskopolitički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća«, v *Od Mure do mora, od Save do Seine. Spomen-zbornik patru Vladimiru Horvatu SJ za njegov 80. rođendan*, ur. Ivan Šestak (Zagreb, 2015), 390.

⁴³ O uradnem jeziku v Bosni in Hercegovini v poznem osmanskem obdobju gl. *ibid.*, 387-388.

⁴⁴ Ibid., 390-391, Okey, 32.

⁴⁵ Grčević, 390-391.

potrebno ločiti od cerkve, saj je »vjerski konzervativizam bio oduvijek, sa malim izuzecima, kočnica napretku i procvatu škola na svim, pa i na vjerskom polju«. ⁴⁶ Načrt je predvideval uvajanje obveznega interkonfesionalnega šolskega sistema, državni nadzor nad konfesionalnimi šolami in usklajevanje njihovih učnih načrtov z učnimi načrti državnih šol. Finančno ministrstvo je besedilo sicer potrdilo, morala pa sta ga potrditi še avstrijski in ogrski minister bogočastja in pouka. Slednji ga je zavrnil, kljub temu pa so ga nekateri okrožni predstojniki že začeli izvajati, kar je vodilo v številne spore s konfesionalnimi šolami, cerkvenimi občinami in verskimi oblastmi. ⁴⁷

Vlada je do avgusta leta 1880 pripravila nov načrt, ki za razliko od prejšnjega ni predvideval obveznega obiskovanja šol, še vedno pa je vztrajal pri interkonfesionalnem aspektu, saj naj bi bilo muslimanskim otrokom le tako mogoče ponuditi zahodnjaško izobrazbo, ki jim v mektebih ni na voljo. ⁴⁸ Avstrijski minister kulture je menil, da se konkreten šolski zakon lahko sprejme šele po uzakonitvi obveznega šolstva, ⁴⁹ o čemer pa so oblasti resneje začele razpravljati šele pred aneksijo Bosne in Hercegovine leta 1908. ⁵⁰

Tako skupno finančno ministrstvo kot tudi Deželna vlada sta v omenjenih razpravah izrazila mnenje, da o uvajanju pravega obveznega šolstva zaradi pretirane oddaljenosti šol in zaradi konzervativnosti muslimanskih staršev za sedaj še ne more biti govora. Strinjali so se, da naj Vlada zato raje pripravi načrt »relativno« obveznega šolstva. Zakon o obveznem obiskovanju pouka je bil v Bosanskem saboru izglasovan februarja leta 1911, od šolske obveznosti pa je oproščal učence konfesionalnih šol, otroke, katerih domovi so bili od šol oddaljeni za več kot štiri kilometre, in muslimanska dekleta. ⁵¹

Odstotek bosansko-hercegovskih otrok, ki so obiskovali katerokoli vrsto osnovne šole, je zaradi nerazvitosti šolske mreže ostal razmeroma nizek vse do konca avstro-ogrske uprave. Da bi podatke o obiskanosti bosansko-hercegovskih šol postavili v širši kontekst, jih bomo v nadaljevanju primerjali s podatki o obiskanosti šol v nekaterih drugih delih Monarhije. Pri tem moramo sicer biti previdni, saj se v virih pojavljata najmanj dve različni vrsti podatkov. Odstotki relativno šoloobveznih (»za šolo sposobnih«) šolarjev se tako nanašajo na tiste otroke,

⁴⁶ Bogićević, 148.

⁴⁷ Ibid., 147-149.

⁴⁸ Okey, 50.

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ Bogićević, 142.

⁵¹ Ibid., 142-144.

ki so jim bile šole fizično dostopne in so bili zakonsko obvezani hoditi k pouku, odstotki za šolo dorašlih šolarjev pa ne upoštevajo omenjene okoliščine in izražajo zgolj absolutni delež šolarjev med vsemi otroki, ki so bili dovolj stari za šolo.

V Cislajtaniji se je v šolskem letu 1890/1 še najmanj relativno šoloobveznih otrok šolalo v Galiciji (48,6%) in v Bukovini (50,7%), med slabše obiskane pa spadajo tudi šole v Istri (59,6%), na Kranjskem (65,8%) in v Dalmaciji (69,3%). Obiskovanje šol je bilo najrednejše v Spodnji Avstriji (96,1%) in na Češkem (95,8%), niso pa preveč zaostajale niti šole na Koroškem (93,2%) in na Štajerskem (91%). V šolskem letu 1892/3 se je v Kraljevini Hrvaški in Slavoniji šolalo 63,25% relativno šoloobveznih otrok, medtem ko je omenjeni odstotek v Kraljevini Ogrski znašal 85,6%.⁵² Bosna in Hercegovina je daleč zaostajala za vsemi navedenimi deželami. Tam naj bi se v istem šolskem letu šolalo okoli 36,78% relativno šoloobveznih in 14,24% za šolo dorašlih otrok,⁵³ po izračunu Vojislava Bogičevića pa naj bi se še v šolskem letu 1912/3 šolalo samo 33,42% relativno šoloobveznih otrok.⁵⁴

Velja omeniti, da so se dežele zaradi različno razvitih šolskih mrež izrazito razlikovale po deležu »za šolo sposobnega« prebivalstva. V šolskem letu 1890/1 je bilo denimo na Kranjskem za šolo sposobnih 15,8% prebivalstva, v Dalmaciji pa 5,4% celotnega prebivalstva.⁵⁵ Dežele z nerazvito šolsko infrastrukturo so imele občutno nižji odstotek za šolo dorašlih kot pa relativno šoloobveznih šolarjev, zato te dve vrsti podatkov nikakor nista medsebojno primerljivi.

Prav takšno primerjavo, ki daje izkrivljeno sliko razvitosti šolstva, pa smo zasledili tudi v literaturi o bosansko-hercegovskem šolstvu. Esad Peco tako odstotku za šolo sposobnih bosansko-hercegovskih šolarjev zoperstavlja prej navedene odstotke relativno šoloobveznih šolarjev iz cislajtanskih šol, čeprav se odstotki nanašajo na različni skupini učencev.⁵⁶ Bosansko-hercegovsko šolstvo je v tem primeru videti še slabše razvito, kot je dejansko bilo.

⁵² Za Cislajtanijo gl. Natan Švarc in Ljuboje Dlustuš, »Istorički prijedgled javne nastave u austro-ugarskoj monarhiji od 1740.-1894.«, *Školski vjesnik* (1894), 191. Za Hrvaško gl. *ibid.*, 713, in za Ogrsko *ibid.*, 488.

⁵³ Ljuboje Dlustuš, »Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas«, *Školski vjesnik* (1894), 155. Dlustuš se je pri računanju deleža za šolo dorašlih šolarjev očitno zmotil. Če je v š. l. 1892/3 bilo 19.025 šolarjev, za šolo dorašlih otrok pa približno 133.609 (10% celotnega prebivalstva Bosne in Hercegovine glede na popis iz l. 1885), je njihov delež znašal 14,4%, ne pa navedenih 13,4%. Odstotek relativno šoloobveznih šolarjev lahko izračunamo, če število šolarjev delimo s številom »za šole sposobne djece u školskim područjima« (51.720).

⁵⁴ Bogičević, 251. Odstotek bi z vštetimi muslimanskimi deklicami znašal zgolj 18,55%.

⁵⁵ Švarc in Dlustuš, 191.

⁵⁶ Esad Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini : za vrijeme austrougarske vlasti 1878. - 1918.* (Sarajevo, 1971), 126. Avtor za bosansko-hercegovski odstotek (13,4%) ne navaja vira, vendar ga je moral dobiti iz zgoraj citiranega Dlustuševega besedila.

2.2.1 Konfesionalno šolstvo od okupacije do 1. svetovne vojne

Uprava je na začetku okupacije sicer predvidevala, da bodo konfesionalne šole zaradi kvalitetnejših državnih šol slej ko prej »odmrle«,⁵⁷ vendar se je kasnejši razvoj izkazal za drugačnega. Mogoče je reči, da je bil odnos med posameznimi konfesionalnimi šolskimi sistemi in novo upravo odvisen predvsem od mere, do katere so se bili pripravljene podrediti njenim direktivam. Kot bomo videli, se je za najbolj trdoživo izkazalo predvsem pravoslavno šolstvo, ki se je še naprej razvijalo ob boku konkurenčnemu državnemu šolstvu.

2.2.1.1 Pravoslavno šolstvo

Pri razvoju pravoslavnega šolstva po okupaciji je moč opaziti precejšnjo kontinuiteto z osmanskim obdobjem. Šolstvo se je še vedno financiralo predvsem s pomočjo cerkvenih občin in cerkveno-šolskih odborov,⁵⁸ ti pa so ga že pred okupacijo dojemali predvsem kot sredstvo izgradnje srbske nacionalne zavesti. Prav avtonomija, ki so jo odbori uživali še v »mračnem« osmanskem obdobju, je bila eden glavnih argumentov, na katere so se sklicevali v svojih sporih z okupacijsko upravo.⁵⁹

Prvi takšen spor se je zaradi omembe hrvaščine pojavil že ob izdaji omenjenega načrta za organizacijo državnega šolstva. Deželna vlada na začetku prav tako ni bila pripravljena sprejeti srbskega poimenovanja za šole, pač pa je priporočala uporabo izraza *grško-istočna škola*. Kasneje je bila pripravljena sprejeti vsaj izraz *pravoslavna*, Skupno finančno ministrstvo pa je leta 1885 vendarle dovolilo tudi srbsko ime, češ da gre za konfesionalno oznako, ki naj bi bila prav toliko netočna kot izraz *Turčin* za muslimana ali *Latin* za katolika.⁶⁰

Čeprav pravoslavne šole vse do šolskega leta 1906/7 niso imele formalno izenačenih učnih načrtov, se ti že pred izenačitvijo niso pretirano razlikovali.⁶¹ Jezik se je v njih eksplicitno imenoval kot srbski, kot posebna predmeta pa sta se pojavljala srbska zgodovina in cerkvena slovanščina. Opazimo sicer lahko, da so nekateri učni načrti vsaj do neke mere upoštevali tudi Vladine direktive; v načrtu mostarske pravoslavne šole iz leta 1888 se tako poleg srbske zgodovine pojavlja tudi »opšta istorija sa osobitim obzirom na austrougarsku monarhiju«,

⁵⁷ Bogićević, 148.

⁵⁸ O tem gl. Papić, *Istorija srpskih škola*, 144-148.

⁵⁹ Okey, 51.

⁶⁰ Papić, *Istorija srpskih škola*, 130-131.

⁶¹ *Ibid.*, 150.

zemljepis pa naj bi se poučeval »sa osobitim obzirom na Bosnu i Hercegovinu i ostale zemlje u austrougarskoj monarhiji«. ⁶²

Pravoslavne šole so v prvih nekaj desetletjih okupacije še naprej uporabljale predvsem šolske knjige iz Srbije ali Vojvodine, ki jih je oblast redno prepovedovala in zasegala, v zadnjem desetletju okupacije pa se je pojavila tudi nova serija posebnih učbenikov za bosansko-hercegovski pravoslavne šole. Tudi ti učbeniki niso povsem ustrezali kriterijem oblasti, ki so zgodovinski učbenik iz omenjene serije prepovedale, zahtevale pa so tudi odstranjanje posameznih besedil iz čitank. ⁶³

Po prelomu stoletja se je v bosansko-srbski javnosti vse pogosteje razpravljalo o smiselnosti odpiranja novih konfesionalnih šol v krajih, kjer že obstaja državna šola. Podporniki konfesionalnih šol so v debatah redno poudarjali, da imajo šole »dvostruki zadatak nacionalni i kulturni« in da bodo to vlogo še naprej morale izpolnjevati »sve dotle dok se nastavni plan komunalnih škola ne promijeni u nacionalnom pravcu.« ⁶⁴ Deželna vlada je pred prvo svetovno vojno načela tudi vprašanje izenačevanja učnih načrtov srbskih šol z državnimi, na kar pa je vodilni srbski organ za prosveto odgovoril, da »potreba opstanka srpskih škola danas je kod nas isto tako važna kao prije, te Veliki savjet ne bi smio dozvoliti da se na ovaki način briše nacionalni karakter srpskih škola.« ⁶⁵

Na koncu velja še omeniti, da je prva svetovna vojna za bosansko-hercegovski šolstvo kot celoto pomenila velik prelom. Prav po atentatu je okupacijska uprava dokončno prenehala izvajati politiko v duhu kulturne misije in državljanske tolerance, saj naj bi ves ta čas le spodbujala srbsko trmo in nekooperativnost. Oblasti so prepovedale srbske konfesionalne šole in uporabo cirilice zunaj verske sfere, ⁶⁶ po izbruhu vojne je bila v državne šole uvedena tudi molitev, ki se je brala na začetku pouka in v kateri so učenci molili za avstro-ogrsko zmago. ⁶⁷

⁶² Papić, *Istorija srpskih škola*, 150-151.

⁶³ Ibid., 151-152.

⁶⁴ Ibid., 149.

⁶⁵ Papić, *Istorija srpskih škola*, 151.

⁶⁶ Okey, xi.

⁶⁷ Papić, *Školstvo u BiH*, 69-70.

2.2.1.2 Muslimansko šolstvo

Razmere, ki so po okupaciji vladale v muslimanskem šolstvu, so Deželni vladi iz več razlogov povzročale precejšnje frustracije. Tradicionalni (*sibjan-*) mektebi niso doživljali nikakršnih vsebinskih sprememb in so bili še naprej omejeni zgolj na verouk in učenje arabščine.⁶⁸ Pouk je še naprej potekal individualno, šolanje pa ni bilo časovno omejeno, zato so bili muslimanski otroci po končanem mektebu pogosto prestari za vpis v državno šolo.⁶⁹ Po okupaciji so bile kot nekakšen kompromis zopet obnovljene ruždije, te pa so dejansko uspele privabiti več muslimanskih otrok kot državne šole.⁷⁰

Dela na reformi muslimanskega šolstva je bilo zaradi nasprotujočih si pogledov Vlade in muslimanske uleme razmeroma malo, enega redkih takšnih poskusov pa so vendarle predstavljali reformirani mektebi (t. i. *mekteb-ibtidaije*), ki so začeli delovati leta 1890. Imeli so fiksen triletni učni načrt z letnimi izpiti, v njih pa se naj bi poučeval tudi materni jezik.⁷¹ Deželna vlada je pričakovala, da bodo sčasoma prerasli v nekakšne sodobne muslimanske konfesionalne šole, v katerih bi se učenci učili tudi latinico in cirilico,⁷² vendar so vse Vladine želje glede uvajanja posvetnih vsebin in učenja pisav ostale neuresničene. Verske oblasti tako niso bile pripravljene sprejeti niti predloga o novem ponatisu starejšega bosanskega veroučnega učbenika, ki bi imel vzporedno arebično in latinično besedilo.⁷³ Od leta 1907 naprej so se v ibtidajah in v sibjan-mektebih sicer uporabljali učbeniki v bosanskem jeziku, vendar so bili v celoti napisani v arebici.⁷⁴

Čeprav so muslimani v krajih z ibtidajami svoje otroke po navadi takoj izpisali iz državnih šol in jih prepisali v reformirane mektebe,⁷⁵ so jih oblasti kljub temu imele za manjše zlo od sibjan-mektebov, katerih število je vztrajno naraščalo vse do konca okupacije.⁷⁶ Muslimanskim otrokom je pot v državne šole samo še dodatno otežil leta 1909 sprejet Muslimanski avtonomni statut, saj je od vsakega otroka zahteval, da pred vpisom v državno šolo konča mekteb.⁷⁷

⁶⁸ Bogićević, 228.

⁶⁹ Ibid., 235.

⁷⁰ Okey, 97.

⁷¹ Ibid., 99.

⁷² Bogićević, 235-236.

⁷³ Ibid., 122-123.

⁷⁴ Ibid., 234, 237 in 240.

⁷⁵ Ibid., 236.

⁷⁶ Ibid., 237.

⁷⁷ Ibid., 240.

2.2.1.3 Katoliško šolstvo

Z uvajanjem redne katoliške hierarhije leta 1881 se je končal tradicionalni frančiškanski monopol nad katoliškim duhovnim življenjem. Ker je bila organizacija šolstva do takrat skorajda povsem v njihovih rokah, je reforma dolgoročno vplivala tudi na razvoj katoliškega konfesionalnega šolstva.⁷⁸ Večina tradicionalnih frančiškanskih šol je bila že do leta 1883 pretvorjenih v državne šole, še najdlje pa so se obdržale na odročnejših delih podeželja.⁷⁹ Edine aktivne katoliške konfesionalne šole med okupacijo so tako bile šole ženskih redov, katerih število je zaradi naklonjenosti škofa Josipa Stadlerja tudi stalno raslo.⁸⁰ Ker so bili njihovi učni načrti in učbeniki skoraj popolnoma enaki kot v državnih šolah, jim ne bomo posvečali posebne pozornosti.⁸¹

2.2.1.4 Drugi šolski sistemi

V Bosni in Hercegovini so posebne šolske sisteme med okupacijo poleg omenjenih večinskih konfesij vzdrževale tudi nekatere druge verske oziroma etnične skupnosti. Med njimi po številčnosti izstopajo predvsem judje, ki so svoje verske šole imeli že v osmanskem obdobju, in avstro-ogrski kolonisti.

Judovski otroci so do leta 1894 za pridobivanje splošne izobrazbe morali obiskovati druge šole, tega leta pa so v sarajevski judovski šoli začeli poučevati »deželni« jeziki, s čimer se je začela njena postopna preobrazba v sodobno konfesionalno šolo. Sarajevska judovska občina je prvo pravo judovsko konfesionalno šolo odprla leta 1903, proti koncu okupacije pa je njeno financiranje prevzela Deželna vlada. Njen konfesionalni značaj je od takrat naprej bil zgolj formalnost, saj so jo lahko obiskovali tudi otroci drugih konfesij.⁸²

Kolonisti, ki so Bosno in Hercegovino naseljevali od leta 1879 naprej, naj bi bili po narodnostni pripadnosti večinoma Nemci, kot številčnejše skupnosti pa se omenjajo tudi Madžari, Italijani, Poljaki, Ukrajinci, Čehi in Slovaki.⁸³ Osnovne šole kolonistov so morale delovati po Vladinih

⁷⁸ Za podrobne podatke o omenjeni reformi gl. Papić, *Hrvatsko školstvo*, 106-111; Okey, 41-46.

⁷⁹ Papić, *Hrvatsko školstvo*, 112-114. Vprašanje organizacije šolstva je dejansko zavzemalo obrobno vlogo v sporih med frančiškani in novo hierarhijo, razrešitev od učiteljskih dolžnosti pa jim je omogočila tudi aktivnejšo dejavnost znotraj cerkve. Prišlo je tudi do korenite spremembe v načinu financiranja šolstva, saj so se tuje donacije in subvencije odslej razporejale po redni katoliški hierarhiji.

⁸⁰ Ibid., 114.

⁸¹ Ibid., 116.

⁸² Bogičević, 244-245.

⁸³ Ibid., 241.

učnih načrtih, ta pa je pogosto subvencionirala ali vzdrževala njihovo delovanje. Bosanski sabor je leta 1910 sicer odločil, da se ne smejo več subvencionirati šole, katerih učni jezik ni srbohrvaščina, Vlada pa je kljub temu določeno število takšnih šol poddržavila in jih dalje financirala. Večina šol kolonistov je za učni jezik imela nemščino (takšnih je bilo leta 1911 triindvajset), v nekaterih pa je bil učni jezik italijanski, madžarski ali poljski. Velja tudi omeniti, da se v omenjenih šolah niso šolali samo otroci kolonistov, pač pa so 21% in ponekod tudi večino njihovih učencev pravzaprav predstavljali domači otroci.⁸⁴

Kot tretja kategorija osnovnih šol med avstro-ogrsko upravo se omenjajo še različne privatne šole, ki so jih odpirali razni privatniki, društva, industrijska podjetja in narodne manjšine. Šolskega leta 1912/3 jih je bilo trinajst, vse pa so imele bodisi nemški bodisi madžarski učni jezik. Dve osnovni šoli so imeli tudi bosansko-hercegovski evangeličani, ki so bili v glavnem priseljenci iz Nemčije, vendar niso bili kolonisti, svojo privatno osnovno šolo pa so za potrebe sirotišča vzdrževali tudi banjaluški trapisti.⁸⁵

2.2.2 Značilnosti državnega šolstva do 1. svetovne vojne

Za poimenovanje državnih šol so se v prvih letih okupacije uporabljali različni izrazi *učiona*, *pučka škola*, *općinska škola* (*Gemeindeschule*) ali *opća pučka škola* (*Allgemeine Volksschule*), srečujeta pa se tudi izraza *interkonfesionalna* oziroma *jednomeđuvjerna škola* in *komunalna škola*. Slednji naj bi v neuradni uporabi prevladoval vse do konca okupacije, Deželna vlada pa je leta 1885 za uradnega določila izraz *narodna osnovna škola*, saj naj bi označeval »pojam občenitosti«.⁸⁶

Učni načrt državnih osnovnih šol je bil prvič začasno definiran 23. septembra leta 1880.⁸⁷ Primerjava učnih načrtov iz različnih let kaže, da je sicer prihajalo do sprememb v številu ur, namenjenih posameznim predmetom, predmetnik pa se ni bistveno spreminjal vse do konca okupacije.⁸⁸ Leta 1894 je tako obsegal verouk, »jezikoslovje«, računstvo, zemljepis in

⁸⁴ Bogićević, 242-243.

⁸⁵ Ibid., 246-247.

⁸⁶ Bogićević, 157.

⁸⁷ Ibid., 170.

⁸⁸ Primerjava učnih načrtov iz leta 1880 in leta 1894 recimo kaže, da se v novejšem načrtu učenju »bosanskega deželnega jezika« in zgodovine namenja manj ur kot v starejšem.

zgodovino, naravoslovje, lepopis, geometrijsko oblikoslovje in risanje, gospodarstvo in gospodinjstvo, nemščino (fakultativno), petje in gimnastiko.⁸⁹

Učitelji so se od leta 1909 sicer morali držati »minimalnega« in »maksimalnega« učnega načrta, vendar niso imeli svobodnih rok pri odločanju, katere učne vsebine bodo izpustili. V napotkih za pouk zgodovine iz leta 1909 se tako omenja, da morajo pri pouku obvezno predelati članke o Mariji Tereziji, Jožefu II., Francu I., Budimpešti in Pragi.⁹⁰ Zdi se torej, da so bile za Vlado prioritete predvsem tiste vsebine, ki naj bi služile politični vzgoji.

Okupacijske oblasti so jezik v šolah razen z izrazom *zemaljski jezik* v prvih letih okupacije pogoste imenovali tudi z implicitnimi nominacijami, npr. *jezikoslovlje* ali *domači jezik*.⁹¹ Izrazu *bosanski jezik* se je dajala prednost predvsem med Kállayevu upravo, z izidom *Gramatike bosanskoga jezika* za srednje šole pa je leta 1890 dobil tudi svoje uradno potrdilo.⁹² Deželna vlada je leta 1907 uradno uzakonila izraz *srpsko-hrvatski jezik*, muslimanom pa je bilo kljub temu dopuščeno, da jezik še naprej imenujejo bosanski.⁹³

Cirilica, ki so jo na začetku sicer umaknili iz javnega sporazumevanja, se je že od začetka poučevala tudi v državnih šolah. Leta 1880 je bila uzakonjena enakopravnost obeh pisav, vendar se je v krajih z muslimansko-katoliško večino najprej poučevala latinica, v krajih s pravoslavno večino pa cirilica. Muslimanski starši so lahko šele od leta 1910 izbirali, z učenjem katere pisave naj začne njihov otrok.⁹⁴

Eden osrednjih problemov, s katerimi se je pri organizaciji šolstva morala spopadati okupacijska oblast, je bilo pomanjkanje primernih učbenikov za državne šole. Niti hrvaški niti srbski učbeniki iz tistega časa namreč niso predvidevali tako konfesionalno heterogenega bralstva, zato so zaradi številnih protiturško nastrojenih besedil bili žaljivi za muslimane, v določenih primerih pa tudi za pravoslavce in jude.⁹⁵ Oblasti so se odločile, da se naj v šolah

⁸⁹ Dlustuš, 157.

⁹⁰ Papić, *Školstvo u BiH*, 56-57.

⁹¹ Ljiljana Stančić, »Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave«, v *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, ur. Milan Šipka in Ljiljana Stančić (München, 1991), 102-106.

⁹² Ibid., 107. Kállay je z leti vse manj insistiral na takšni nominaciji, kar kaže tudi njegova izjava iz leta 1901, da je »spreman prihvati za Bosnu naziv, u kojem se sporazumiju oba plemena Srbi i Hrvati«.

⁹³ Ibid., 112.

⁹⁴ Papić, *Školstvo u BiH*, 57.

⁹⁵ Muhamed Šator, *Bosanski, hrvatski, srpski jezik u BiH do 1914. godine* (Mostar, 2004), 104-105; Edina Solak, *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Posebna izdanja, 20 (Sarajevo, 2014), 118, 120-121. Gimnazijski učitelj Jovanović je tako predlagal odstranjevanje več kot dvajset besedil iz hrvaških čitank, med katerimi naj bi bili tudi ljudski pesmi *Boj na Kosovu* in *Hajduk Veljko*.

vsaj začasno uporabljajo učbeniki iz Hrvaške, saj so za razliko od srbskih vsebovali tako latinična kot tudi cirilska besedila,⁹⁶ vsekakor pa so morali biti tudi politično sprejemljivejši.

Skupno finančno ministrstvo je februarja leta 1883 prvič poizvedelo, na kakšen način učbeniki za državne šole prikazujejo Bosno in Hercegovino. Z dotedanjo prakso prilagajanja hrvaških učbenikov naj bi se prenehalo, pripravili pa naj bi posebno serijo učbenikov, prilagojenih bosansko-hercegovskim razmeram. Ti se v kasnejšem dokumentu opisujejo kot visokokakovostni, pedagoško sodobni in osredotočeni na bosansko očetnjavo. Učvrstili naj bi pomanjkljivo razvito nacionalno zavest in obenem oslabili vtis o »skupnih interesih z drugimi slovanskimi rasami«, ki naj bi bil prisoten v določenih krogih prebivalstva. Poudarjali naj bi tudi vezi med Bosno in Hercegovino ter Monarhijo, še posebej pa njenim ogrskim delom.⁹⁷ Podobno ideološko koncepcijo učbenikov je Kállayu leta 1883 predlagal tudi general Appel. Po njegovem mnenju naj bi k napredku »bosanskega stališča« in k razvoju »obče zavesti« pri prebivalstvu lahko pripomogli skrbno pripravljene šolski učbeniki, ki bi prikazovali bosanske vladarje in najpomembnejše epohe bosanske zgodovine.⁹⁸

Tiskanje novih šolskih knjig za državne šole je potekalo med letoma 1883 in 1893, serija pa je obsegala štiri čitanke, štiri matematične učbenike, dva učbenika za zemljepis in enega za zgodovino. Vsi učbeniki so bili napisani v »južnem narečju« (ijekavščini) in v fonetičnem pravopisu Đura Daničića, za »čistočo« njihovega jezika pa je bila zadolžena posebna komisija, v kateri so sodelovali ugledni domačini in jezikoslovci.⁹⁹ Za razliko od hrvaških knjig, ki so v tem času še vedno sledile principom zagrebške filološke šole, so bile bosansko-hercegovske napisane v skladu z vukovskimi filološkimi principi, kar je dolgoročno vplivalo tudi na jezikovno standardizacijo na Hrvaškem.¹⁰⁰

Politično-vzgojna vloga bosansko-hercegovskih državnih šol naj bi bila predvsem izrivanje srbske, hrvaške in osmanske nacionalne oziroma državne ideje in njihovo nadomeščanje z bosansko nacionalno ideologijo in avstro-ogrsko državno idejo. Takšno politiko precej jasno opredeljuje pismo, v katerem Skupno finančno ministrstvo komentira prvo cesarsko spomenico srbskih cerkveno-šolskih občin iz leta 1897. Ministrstvo je v odgovoru Deželni vladi napisalo,

⁹⁶ Dlustuš, 100-101. Pravoslavno prebivalstvo se je sicer obregalo ob njihov etimološki pravopis in jezik, ki je bil pisan v skladu z zagrebško filološko šolo.

⁹⁷ Okey, 67.

⁹⁸ Bogičević, 176.

⁹⁹ Dlustuš, 100.

¹⁰⁰ Grčević, 393-395.

da državne šole težijo k »amalgamiranju« pravoslavni učencev z njihovimi katoliškimi in muslimanskimi sošolci v smislu ljubezni k ožji domovini Bosni, privrženosti širši domovini Avstro-Ogrski in zvestobi ter lojalnosti do prevzvišenega vladarskega doma.¹⁰¹ Željo po čim hitrejši integraciji okupiranih dežel v Monarhijo je odražalo tudi dejstvo, da je bila nemščina v bosansko-hercegovskih državnih šolah vse do leta 1891 obvezna, ni pa bila obvezna v nobenih drugih nenemških osnovnih šolah v Monarhiji.¹⁰²

Zgodovinopisje podobno sodi tudi o učbenikih, ki so se uporabljali v državnih šolah. V njih naj bi bili »izbjegnute svi nacionalni elementi, hrvatski ili srpski. To se naročito odnosi na istoriju. ... Antinacionalni i anacionalni duh Kalajevog bošnjaštva prožimao je udžbenike narodnih osnovnih škola.«¹⁰³ V čitanki naj bi se vnašali »nacionalno bezbojni tekstovi i tekstovi koji su imali da učenike emotivno vežu za Monarhiju i carsku kuću«,¹⁰⁴ izogibali pa se naj bi čitavi »sa nacionalnim obilježjem, tamo nema mjesta narodnoj poeziji, naročito ne epskim narodnim pjesmama.« Čitanki sicer naj ne bi bilo mogoče sestaviti brez literarnih odlomkov iz srbske ali hrvaške književnosti, vendar naj bi bili ti odlomki indiferentni do nacionalne kulture.¹⁰⁵

V naslednjem poglavju bomo predstavili rezultate naše analize politično-ideoloških vsebin v bosansko-hercegovskih državnih čitankah. Rezultate smo sintetizirali v tematske sklope, v zaključku naloge pa jih bomo primerjali tezami iz starejšega zgodovinopisja in s karakteristikami sorodnih južnoslovanskih oziroma habsburških učbenikov.

3. Rezultati analize

3.1. Izbor osebnih imen v čitankah

Za vsako versko skupnost v Bosni in Hercegovini v obravnavanem obdobju je mogoče reči, da je imela avtonomno tradicijo v nadevanju osebnih imen. Posledica takšnega stanja je bila, da ni bilo domačega imena, ki ne bi bilo vsaj na nek način konfesionalno zaznamovano. Avtorji čitank so zato morali biti prav posebej pozorni na razmerja med osebnimi imeni, ki so jih nadevali likom v besedilih, saj bi pomanjkanje ali pretirana zastopanost posamezne vrste osebnih imen lahko sprožila očitke o pristranskosti.

¹⁰¹ Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)* (Sarajevo, 1987), 242.

¹⁰² Papić, *Školstvo u BiH*, 69.

¹⁰³ Bogičević, 176.

¹⁰⁴ Kraljačić, 252.

¹⁰⁵ Papić, *Školstvo u BiH*, 14.

Da bi pridobili vtis o zastopanosti posameznih vrst osebnih imen v čitankah, smo v korpusu popisali vse njihove pojavitve. Pod tem pojmom razumemo, da se dano ime pojavlja v besedilu vsaj enkrat, lahko pa se pojavi tudi več imen v istem tekstu. V kvantifikacijo nismo vključili imen resničnih oseb, likov iz ljudske književnosti ali likov nejužnoslovenskega porekla.

Potrebno je reči, da izračuna iz najmanj dveh razlogov ne moremo imeti za eksaktnega. V čitankah lahko pogosto naletimo na besedila, ki v formalnem smislu sicer predstavljajo en tekst, dejansko pa obsegajo večje število manjših besedil, ki ne tvorijo smiselne celote. Ker objektivna in točna razmejitev med posameznimi besedili v korpusu enostavno ni mogoča, smo jih za potrebe naše analize razmejevali predvsem intuitivno. Naša razmejitev je zato nepreverljiva, posledično pa tudi neempirična.

Zaradi množstva alternativnih oblik imen je tudi nemogoče objektivno določiti, koliko osebnih imen se sploh pojavlja v korpusu. Posamezno besedilo tako pogosto vsebuje več inačic istega imena (npr. hipokoristik *Jovo* poleg nevtralne oblike *Jovan*), ki pa smo jih skupaj z oblikami za nasprotni spol (npr. *Jovanka*) seštevali skupaj. Menimo, da rezultati izračuna kljub omenjenim pomanjkljivostim ostajajo relevantni, saj razmerja med zastopanostjo posameznih skupin imen v čitankah ne glede na njihovo število ali notranje razdelitve ostajajo enaka.

Popisana imena smo na osnovi ustaljene filološke kategorizacije¹⁰⁶ razdelili na ljudska (*narodna*), splošna krščanska, ožje katoliška, ožje pravoslavna, islamska in ostala imena, pri določanju konfesionalne zaznamovanosti pa smo si še največ pomagali z onomastičnimi podatki s spletnega slovarja *Hrvatski jezični portal*.¹⁰⁷

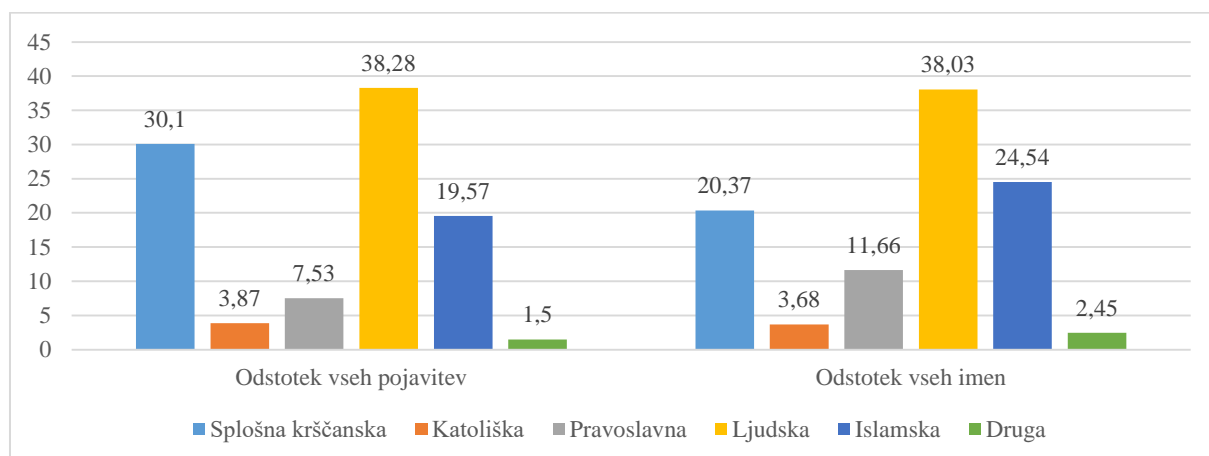
Za opredeljevanje katoliške ali pravoslavne zaznamovanosti imen sicer obstajajo nekatere obče smernice, vendar moramo biti pazljivi pri posploševanju, saj je percepcija konfesionalne zaznamovanosti odvisna tudi od lokalnih onomastičnih tradicij. Kategorizacija krščanskih imen v našem izračunu je zato zgolj hipotetična. Ker se je v katoliški cerkvi od tridentinskega koncila od vernikov zahtevala uporaba krščanskih imen, so ljudska imena načeloma pogostejša med pravoslavci, vendar tudi njih ne smemo v celoti posplošiti kot pravoslavno zaznamovana.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Marko Samardžija, *Hrvatski jezik 4 : udžbenik za 4. razred gimnazije* (Zagreb, 2001), 67.

¹⁰⁷ <http://hjp.znanje.hr/> (20. 5. 2016).

¹⁰⁸ Petar Šimunović, *Hrvatska prezimena : podrijetlo, značenje, rasprostranjenost* (Zagreb, 1995), 21-22. Med katoliki naj bi bila nesorazmerno zastopana svetniška imena iz širšega katoliškega sveta, pri pravoslavcih pa starohebrejska in grška imena. Katoliška imena naj bi tudi po navadi odražala latinsko fonetiko pri sposojanju, pravoslavna pa grško (prim. *Gabrijel/Gabro* in *Gavrilo/Gavro*).

V naši analizi smo tako prišli do naslednjih podatkov:

Krščanska imena predstavljajo 40,65% vseh pojavitev in 34,97% vseh imen. Med njimi so najbolj zastopana splošna krščanska imena,¹⁰⁹ ki predstavljajo 30,1% vseh pojavitev in 20,37% vseh imen, zasledimo pa lahko tudi ožje pravoslavna imena,¹¹⁰ ki predstavljajo 7,53% vseh pojavitev in 11,66% vseh imen, ter ožje katoliška imena,¹¹¹ ki predstavljajo 3,87% vseh pojavitev in 3,68% vseh imen. Druga najbolj pogosta skupina imen so ljudska imena,¹¹² ki predstavljajo 38,28% vseh pojavitev in 38,03% vseh imen. Islamska imena¹¹³ predstavljajo 19,57% vseh pojavitev in 24,54% vseh imen, na koncu pa velja omeniti še imena, ki ne spadajo v nobeno od omenjenih kategorij in predstavljajo 1,5% vseh pojavitev ter 2,45% vseh imen.¹¹⁴

¹⁰⁹ Adam, Ana/Anka/Anica (10), Andrija, Anđelija, Ćiril, Daško, Đurađ/Đuro/Đurđa (5), Evica, Gašo, Ilija (2), Jaga, Janko (10), Jelena/Jelka/Jelica/Jela (7), Joso, Kata/Katica (11), Krista, Lucija, Luka (2), Mandica, Mara/Marica/Marija (19), Marko (18), Mate/Mato (5), Mićun, Mijo (3), Nikola/Niko/Nikica (4), Pavao/Pavo/Pajo (5), Pavica (2), Petar/Pero/Perica/Petra (11), Sofija/Soka (3), Stjepan/Stjepko (3), Terezija, Toma (2).

¹¹⁰ Arsen, Danilo/Dane (2), Đorđe, Elisaveta/Jelisava, Gavro (2), Jefto, Jovan/Jovo/Jovanka (11), Kosta, Lazo, Mihajlo, Mito/Mita (2), Nasta, Pavle, Risto (2), Savo/Savka (2), Simo, Stevo, Todor, Vasilije/Vaso (2).

¹¹¹ Antun/Ante/Anto (6), Franjo (2), Ivica/Ivan/Ivo/Ivka (9), Lovro.

¹¹² Blagoje (2), Bogdan (2), Bosiljka (2), Božica, Božo/Božidar (5), Cvijeta/Cvjetko/Ćetko (5), Čedomil, Čestislava, Danica (4), Davor, Draga/Dragica (3), Dragan, Dragutin (3), Dušan (3), Gojko, Gospava, Grlica, Hrvoje, Janja, Krešimir, Ljubica (9), Ljuboje (2), Mile/Mila/Milica (12), Mileva/Milka (13), Milivoj/Milivoje (7), Miloje, Miloš (2), Milovan/Milan (16), Milutin (2), Mirko (5), Nevenka, Njegoslav/Njegoslava (3), Ostoja, Petka, Radivoje (2), Radojica/Radoje/Rado/Rade (4), Radoslav (3), Radovan (5), Rajko (2), Ranko, Ružica/Ruža (4), Slavko, Smiljana, Stanko (7), Stojan (2), Svetozar (3), Tuga, Tvrtko, Uglješa, Uroš, Vidica/Vida (2), Višnjica, Vladimir (2), Vlatko, Vojsava, Vuk, Zlatan, Zorica/Zorka (9), Zvonimir, Žarko (3), Živa, Živko.

¹¹³ Ahmed (2), Alija (3), Asim (3), Avdo/Avdaga (4), Ćamila (3), Đul-beg, Đulsa, Emin/Emina (3), Esad (5), Ešref (4), Fata (4), Fatima, Feham, Fejzo, Hamid (2), Hasan (11), Hasnija, Hata, Husein/Husejn/Huso (7), Ibro/Ibrica (2), Ismet (2), Mehmed (3), Mejrema (2), Muhamed, Mujo, Mustafa (5), Omer (3), Osman, Rasema, Salko, Selim, Smail, Suljo, Šaban, Šemsa, Šemši-beg, Umija (3), Zulejka (2).

¹¹⁴ Ime Olga je sposojeno iz ruskega jezika, Tane (3) in Pela sta hipokoristika, ki lahko izhajata tako iz krščanskih kot tudi iz ljudskih osnov, o motiviranosti imena Šišman, ki je sicer orientalnega porekla, pa lahko zgolj ugibamo, saj ne gre za ime, ki bi se uporabljalo med bosanskimi muslimani.

Če pridobljene podatke primerjamo z demografsko sliko Bosne in Hercegovine iz leta 1879¹¹⁵ in s statističnimi podatki o veroizpovedih učencev, ki so v šolskem letu 1882/3 obiskovali državne šole,¹¹⁶ lahko pridemo do precej zanimivih zaključkov. Zastopanost muslimanskih imen v čitankah (24,54%) se tako lahko zdi razmeroma nizka glede na celotni delež muslimanskega prebivalstva (38%), dejansko pa je daleč presejala delež muslimanskih učencev v državnih šolah (9,89%). Zastopanost imen, s katerimi so se lahko identificirali pravoslavni otroci (najmanj 37,63% in največ 75,91%), pa je približno ustrezala tako deležu pravoslavnega prebivalstva (43%) kot tudi deležu pravoslavnih učencev v državnih šolah (57,99%).

Obzirno vključevanje tako muslimanskih kot tudi pravoslavnih imen v čitanke se lahko v obeh primerih razume predvsem kot gesta ustrežljivosti in poskus akomodacije teh dveh skupnosti; pomanjkanje ustreznih imen bi muslimane namreč lahko odvrnilo od vpisovanja otrok v državne šole, pravoslavcem pa so se kot alternativa ves čas ponujale tudi srbske konfesionalne šole. Avtorji čitank so s pazljivim izborom osebnih imen takšne vrste očitkov vnaprej preprečili.

3.2. Izbor besedil v čitankah

Deželna vlada je odloku, s katerim je leta 1883 uvedla prvo novo čitanko v bosansko-hercegovaške državne šole, priložila tudi kratek napotek za učitelje, ki vsebuje naslednje vrstice:

Neka djeca kod svakog članka i pjesme, gdje je potpisano ime pisca, upamte toga pisca. Učitelj neka još djeci поближе reče što god o staležu i životu toga pisca, ali samo što najviše vrijedi znati, što im je prema dohvatu, i što manje, da djeca mogu zapamtiti. Treba da se djeca za rana uče zanimati za književne radnike i svijetle umove svoga naroda i cijeliti ih.¹¹⁷

Da bi kolegom olajšal delo, je učitelj Josip Milaković leta 1898 izdal knjižico s kratkimi biografijami in podatki o vseh znanih avtorjih in virih besedil, ki so se takrat nahajala v čitankah za bosansko-hercegovaške državne šole. O virih govorimo, ker so pri nekaterih besedilih namesto avtorjev navedeni samo književni časopisi ali čitanke, velja pa tudi opozoriti, da v določenih primerih ne gre za avtorje umetniških besedil, temveč za zapisovalce ljudskih pesmi.

¹¹⁵ Okey, 8. Tega leta naj bi bilo v Bosni in Hercegovini 43% pravoslavcev, 38% muslimanov in 18% katolikov.

¹¹⁶ Dlustuš, 102. Razmerje med muslimanskimi, pravoslavnimi in katoliškimi učenci v državnih šolah je šolskega leta 1882/3 znašalo 9,89% : 57,99% : 32,13%.

¹¹⁷ Josip Milaković, *Biografske bilješke uz čitanke za osnovne škole u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1898), 1.

V Milakovičevem delu lahko naštejemo 76 različnih virov, ki so v čitankah zastopani s 329 različnimi besedili. Njihova razvrstitev po geografskem poreklu¹¹⁸ kaže, da 48,68% vseh virov in 39,51% vseh besedil izhaja iz Hrvaške, Slavonije, Istre ali Dalmacije,¹¹⁹ 32,89% vseh virov in 46,50% vseh besedil iz Vojvodine ali Srbije,¹²⁰ 9,21% vseh virov in 4,26% vseh besedil iz Bosne in Hercegovine,¹²¹ 2,63% vseh virov in 5,47% vseh besedil pa iz Boke Kotorske.¹²² Ljudske pesmi brez znanega zapisovalca predstavljajo 5,78% vseh besedil, drugemu poreklu pa pripada 5,26% vseh virov in 2,74% vseh besedil.¹²³

Mogoče je torej reči, da so čitanke vsebovale izrazito širok in uravnotežen nabor avtorjev iz vseh sosednjih južnoslovanskih pokrajin. Nekatera od njihovih del so bila sicer domoljubna, vendar vedno v abstraktnem smislu,¹²⁴ zato bi se težko dalo oporekati Papičevi opazki, da so bila književna dela v čitankah nacionalno indiferentna. Iz Vladine izjave, da so vsi našeti književniki za učence »svetli umi njihovega naroda«, je moč razbrati tudi herderjansko dojetje vezi med jezikom in kulturo, ki je bilo precej tipično za habsburški izobraževalni sistem kot celoto.¹²⁵ Kot bomo kasneje videli, je bil tako inkluziven in unitarističen odnos do južnoslovanskega sosodstva v državnih čitankah prej izjema kot pravilo.

Lahko predvidevamo, da je takšen izbor besedil v državnih čitankah predstavljal neko vrsto kompromisa med željami oblasti in realnimi razmerami v južnoslovanski književni kulturi. Forsiranje nekakšnega ožjega bosanskega korpusa književnosti bi bilo namreč težko izvedljivo, pretirano naslanjanje bodisi na hrvaško bodisi na srbsko književnost pa bi lahko zmotilo Skupno finančno ministrstvo. Podoben unitarističen odnos do razmerja med srbsko in hrvaško književnostjo je bil navsezadnje prisoten tudi v hrvaških čitankah, ki so vsebovale številna dela

¹¹⁸ Takšna kategorizacija avtorjev je zaradi preverljivosti podatkov pravzaprav edina empirična. Pri številnih avtorjih bi nacionalno pripadnost lahko samo ugibali, nekateri od avtorjev pa izhajajo iz časov, ko nacionalne zavesti v modernem smislu še ni bilo. Pri virih iz Vojvodine oziroma Srbije gre za same pravoslavne avtorje in srbske književne publikacije, v srbsko ali črnogorsko književnost pa se po navadi uvršča tudi opus navedenih pravoslavskih avtorjev iz Boke Kotorske.

¹¹⁹ Po številčnosti si sledijo književna publikacija *Smilje* (28), Mijat Stojanović (9), *Hrvatska početnica* (9), Petar Preradović (8), Milan Kobali (7) in dr.

¹²⁰ Po številčnosti si sledijo književna publikacija *Neven* (30), Jovan Jovanović-Zmaj (25), Vuk S. Karadžić (23), Stevan V. Popović (19), Dositej Obradović (11) in dr.

¹²¹ Po številčnosti si sledijo Simo Srdić (5), Ivan F. Jukić (3), Jovan Sundečić (2), Antun Knežević, Petar Mirković, Marijan Šunjić in revija *Bosanski prijatelj*.

¹²² Gre za pisatelja in zbiralca ljudskega izročila Vuka Vrčevića (15) in Stjepana M. Ljubišo (3).

¹²³ V to kategorijo spadajo besedila Slovenca Davorina Trstenjaka (3), Slovaka Bogoslava Šuleka (2) in Čehov Věnceslava Z. Mařika (3) ter Antonína Věnceslava (v južnoslovanskih virih Anteja Vjenceslava) Truhelke.

¹²⁴ V čitankah lahko beremo pesmi z verzi, kot so »Domovina kakva bila, / rođenom je sinku mila.« (Petar Preradović, »Dvije ptice«, *Druga čitanka za osnovne škole u Bosni i Hercegovini* (1884; Sarajevo, 1887), 137), »Ljub'mo dakle domovinu, / ljub'mo mili stan, / gdje nam prva svjetlost sinu / i rojeni dan!« (Juraj Tordinac, »Moja domovina«, *Treća čitanka za osnovne škole u Bosni i Hercegovini* (1887; Sarajevo, 1893), 37) ipd.

¹²⁵ Bruckmüller, 238-239.

srbskih avtorjev,¹²⁶ omenjenega pluralizma pa je bilo precej manj v Srbiji; Jelavich je tako v štiridesetih analiziranih osnovnošolskih čitankah naletel samo na dve hrvaški besedili.¹²⁷

3.3. Podoba verskih skupnosti in njihovih medsebojnih odnosov

Razumljivo je, da za avtorje čitank ni bila važna samo verska pripadnost posameznih likov v besedilih, pač pa tudi njihove značajske lastnosti oziroma družbeni položaj. Z upodobitvijo posameznih likov so se namreč posredno upodabljale tudi cele verske skupnosti, zato je v čitankah mogoče analizirati ne samo način prikazovanja posameznih konfesij, pač pa tudi odnose med njihovimi pripadniki. Prav iz njih lahko namreč razberemo, kakšne medverske odnose so čitanke učencem poskušale sugerirati kot zaželene oziroma pozitivne.

V čitankah pripadniki različnih veroizpovedi najpogosteje nastopajo v besedilih, oblikovanih kot pisemsko dopisovanje med prijateljskimi vrstniki. Takšnih besedil je kar nekaj, kot primer pa lahko omenimo korespondenco med Mostarčanom Mustafo Vukčićem in Ivanom Boljarevičem iz Slavonskega Broda, ki naj bi se z Mustafo spoprijateljil (celo pobratil!), ko je z očetom obiskal Mostar.¹²⁸ Mustafa svojemu prijatelju ob pismu pošilja tudi košaro fig, ker ve, da jih v Posavini ne more dobiti, Ivan pa se mu v odgovoru zahvaljuje in ga vabi, naj z očetom k njim prideta na trgatve, saj takšne trgatve v Hercegovini menda ni mogoče doživeti.

Pozitivne zglede medverskih odnosov lahko zasledimo tudi v besedilih »Bog ti dao svako dobro!«¹²⁹ in »Troje djece na putu u školu«.¹³⁰ V prvem besedilu deček Radovan pomaga svojemu ubogemu sosedu Luki, ki je najbrž katolik, v drugem pa lahko beremo o srečanju med Asimom, Hasanom in Katico, ki je med potjo v šolo padla v globok sneg. Asimu se to zdi smešno, Hasan pa dekletce pobere, očisti in jo pospremi do šolskih vrat.

Liki različnih veroizpovedi pa niso nujno pripadali istim družbenim razredom. V četrti čitanki se kot primer spričevala pojavlja priporočilno pismo, ki ga za Marijo Vulović izdaja njen bivši gospodar, *vlastelin* Avd'aga,¹³¹ tudi sicer pa je mogoče trditi, da je bilo muslimansko plemstvo

¹²⁶ Jelavich, 138.

¹²⁷ Ibid., 93-99. Avtor enega od besedil je pravzaprav Slovenec Davorin Trstenjak.

¹²⁸ »Smokve«, *Druga čitanka*, 53-54; »Berba«, *ibid.*, 60-61. Dopisovanje med Višegrajčanom Jovom Blagojevičem in Travničanom Huseinom Zvizdićem imamo v besedilu »Mladi vočar« (*ibid.*, 65-66), v besedilu iz slovnicega dodatka iz četrte čitanke pa si dopisujeta Sarajevčan Milivoje Rastović in Travničan Hasan Mulagić (*Četvrta čitanka za osnovne škole u Bosni i Hercegovini* (1887; Sarajevo, 1912), 274-276).

¹²⁹ *Druga čitanka*, 61-62.

¹³⁰ Ibid., 5.

¹³¹ *Četvrta čitanka*, 296-297.

oziroma *begovat* v čitankah deležno še posebej pozitivne obravnave. Takšno laskanje ne preseneča, če pomislimo na vlogo, ki jo je omenjenemu družbenemu sloju namenila Deželna vlada pri izgradnji bosanske nacije in vzdrževanju svoje oblasti.¹³²

V besedilu z naslovom »Kesica« tako lahko beremo o srečanju med premožnim begom in objokanim oglarskim sinom Esadom.¹³³ Fant naj bi šel v mesto kupit zdravila za bolno mater, med potjo pa je izgubil svojo vrečico z denarjem. Beg, *veliki gospodin*, mu najprej pokaže svileno vrečico in ga vpraša, če je morda prava, Esad pa mu odvrne, da ni. Ko uvidi, da je fant pošten in iskren, mu vrne pravo vrečico, zraven pa mu kot nagrado podari še svileno vrečico z dukati. Begi so kot izraziti filantropi upodobljeni tudi v besedilu »Prijetelji zavičaja svoga«, kjer se pojavljajo kot donatorji zemljišča in denarja za izgradnjo šole.¹³⁴ Obiskovali naj bi jo otroci iz njihovih vasi, donacija pa je bila potrebna, ker so bili sami vaščani prerevni, da bi jo sami financirali.

Zanimivo je tudi, da se v čitankah pri upodobitvah pravoslavcev pogosto upošteva njihovo tradicionalno ukvarjanje s trgovino. V besedilu »Lijep dar zavičaju« tako lahko beremo o pismu, ki ga je neka občina prejela od nekdanjega občana Janka Milićevića, uspešnega trgovca iz Trsta.¹³⁵ Občina ga je po smrti staršev vzdrževala in poslala na šolanje, zdaj pa ji iz hvaležnosti pošilja denar za izgradnjo nove šole, obenem pa naj bi vsako leto pošiljal določen znesek za oskrbo tamkajšnjih revnih učencev.

3.4. Domovina, narod, lojalnost in oblast

Učenci so v čitankah brali besedila, ki so jim neposredno definirala njihovo domovino, narod, vladarja in oblast, pa tudi čustva, ki naj bi jih gojili do njih. Še najbolj reprezentativno besedilo te vrste nosi naslov »Domovina« in se nahaja v drugi čitanki, učencem pa omenjene pojme pojasnjuje z naslednjimi besedami:

Mjesto i općina, u kojoj smo svjetlost svijeta ugledali, naš je zavičaj. Ali osim našega zavičaja ima između planine Dinare, između rijeke Une s jedne i Drine s druge strane, pa opet između rijeke Save i rječice Lima još mnoštvo gradova, trgovišta, sela, općina.

¹³² Kraljačić, 195-197; Grčević, 393.

¹³³ *Druga čitanka*, 79-80

¹³⁴ *Druga čitanka*, 132.

¹³⁵ *Ibid.*, 130-132. Pravoslavci nastopajo v vlogah trgovcev tudi v besedilih »Trst« (*Četrta čitanka*, 50-51) in »Banjaluka« (*Treća čitanka*, 45).

Sve ove općine skupa čine jednu zemlju ili pokrajinu, koja se zove: Bosna i Hercegovina.¹³⁶

Hierarhija oblasti, ki poteka od občinskega glavarja pa vse do cesarja Franca Jožefa, je v besedilu predstavljena s pomočjo metafore očeta in njegove družine:

Porodica ima oca, koji je hrani i izdržava. Općina ima svoga glavara, koji se o njenu dobru stara. Tako i naša zemlja ima svoga oca i gospodara, koji nas sve ljubi kao otac djecu svoju. On se stara za svako dobro i napredak u zemlji, i treba da ga svi ljubimo i slušamo, kao da nam je rođeni otac. Taj naš otac i gospodar naš je premilostivi cesar i kralj FRANJO JOSIF I.¹³⁷

Skozi osebo cesarja pa je bila učencem predstavljena tudi njihova širša domovina:

Njegovo Veličanstvo naš Car i kralj nije gospodar i otac samo jednoj zemlji, našoj domovini, kao što je otac gospodar samo jednoj porodici, a načelnik samo jednoj općini. Našega Cesara i kralja priznaju još mnoge i mnoge, veće i manje zemlje, nego li je naša domovina, za svoga oca i gospodara. Sve te zemlje zove on svojom velikom carevinom. Toj je carevini ime: Austro-ugarska monarhija.¹³⁸

Zanimivo je, da je na izrazito podoben model državlanske vzgoje v svoji analizi slovenskih čitank naletel tudi Ernst Bruckmüller. Tudi tam se namreč najprej opisuje »materino deželo«, nato avstrijsko državo, kjer živijo številni drugi narodi s svojimi jeziki, navadami in običaji, vsi pa naj bi bili združeni pod »očetovsko vladavino 'našega' vzvišenega cesarja.«¹³⁹ Najverjetneje gre torej za nekakšen splošni vzorec, ki se je pojavljal v učbenikih iz cele Monarhije in bi ga bilo vsekakor zanimivo podrobneje raziskati.

V prej omenjenem besedilu z naslovom »Domovina« so se učenci prvič soočili tudi s konceptom pripadnosti širši skupnosti, ki se označuje z izrazom *narod*. Res je sicer, da se omenjeni izraz lahko v slovenščino prevaja tudi kot »ljudstvo« in zato ne označuje nujno modernega nacionalnega kolektiva, vsekakor pa so v besedilu meje tega kolektiva precej jasno opredeljene:

¹³⁶ *Druga čitanka*, 135-136.

¹³⁷ »Domovina«, 136.

¹³⁸ »Naša carevina«, *Druga čitanka*, 137.

¹³⁹ Bruckmüller, 241.

U svoj toj zemlji [BiH] prebiva jedan isti narod, kakav je i u našoj općini; svuda po toj zemlji govori narod onako, kao i u našoj općini, svuda je onako dobar i čestit, kao i u našoj općini. Kako u našoj općini jedni druge braćom nazivaju, i pomažu jedan drugome u nevolji, tako to čini i sav narod u našoj domovini.¹⁴⁰

Nobeno od besedil ne vsebuje konkretnega naziva za narod, ki mu naj bi učenci pripadali, podobno pa velja tudi za jezik v Bosni in Hercegovini, za katerega se v čitankah pojavlja samo izraz »naš« jezik.¹⁴¹ Videli smo lahko sicer, da so učenci brali dela številnih avtorjev iz sosednjih južnoslovanskih pokrajin, vsi pa naj bi bili v isti meri »njihovi«, tako da so najverjetneje na isti način morali dojemati tudi meje »svojega« jezika. Edini primer eksplicitnega opredeljevanja meja jezika lahko zasledimo v slovničnem dodatku četrte čitanke:

U istočnim krajevima našega naroda govore i pišu: lepo, dete Taj se govor zove istočni govor, a način, kako mi govorimo, zove se južni govor. ... Makar da naš narod svuda govori jednim jezikom, opet ima, kako smo iz gornjeg razabrali, malih razlika u govoru različitih krajeva.¹⁴²

Omenjeno trditev lahko zasledimo tako v izdaji četrte čitanke iz leta 1912 kot tudi v izdaji iz leta 1887, kar pomeni, da se je učencem sugeriral unitaristični pogled na jezik že pred uzakonitvijo imena *srpsko-hrvatski jezik* leta 1907.¹⁴³

Na izrazito pozitiven način se v čitankah prikazuje tudi delovanje Bosansko-hercegovske deželne vlade, ki se »po njegovim [cesarjevim] zapovijestima stara za sreću i napredak naroda u čitavoj zemlji i čuva red i pravicu.«¹⁴⁴ Šlo naj bi za dobrohotno in meritokratsko ustanovo, ki pomagati tistim, ki si to zaslužijo, in na katero se lahko obrnemo v primeru stiske. To naj bi učencem pokazalo pismo osnovnošolca Alije Šeherovića, ki prosi Deželno vlado za finančno podporo zaradi nadaljevanja šolanja na gimnaziji.¹⁴⁵

¹⁴⁰ »Domovina«, 136

¹⁴¹ »...San Salvador, što je našim jezikom 'Sveti Spasitelj'.« (»Hristofor Kolombo«, *Treća čitanka*, 66); »naš slatki materinski jezik« (»Trst«, *Četvrta čitanka*, 51).

¹⁴² *Četvrta čitanka*, 241-242.

¹⁴³ Stančić, 112.

¹⁴⁴ »Domovina«, 136.

¹⁴⁵ *Četvrta čitanka*, 285-287.

Učenci naj bi iz čitank dobili tudi vtis, da jim v primeru najhujše stiske ni nedosegljiv niti sam cesar. V pismu, ki mu ga piše obupana vdova Marija Zvonarić, je njun medsebojni odnos zopet izražen predvsem skozi metaforo očeta:

Kao što se dijete u nevolji obraća ocu svome i pomoć od njega moli, tako eto bijedna jedna podanica Vašega Veličanstva prignutim licem i najdubljim strahopočitanjem stupa pred prijestô Vašega Veličanstva, oca i gospodara sviju podanika prostrane svoje države, a najviše nevoljnika i sirota.¹⁴⁶

Avtorica pisma se tako pridružuje »mnogobrojnim sirotama, koje se Svevišnjemu mole za zdravlje Vašega veličanstva, za sreću Prejasnoga doma, za slavu i snagu prostrane Vaše države...«.¹⁴⁷

3.5. Podoba habsburške dinastije

Prikazovanju članov habsburške dinastije je bilo namenjeno še največ prostora v zgodovinsko-zemljepisnih tematskih sklopih v tretji in četrti čitanki. Učenci so naučene podatke zopet utrjevali v slovničnih vajah,¹⁴⁸ posamezni Habsburžani pa se posredno omenjajo tudi v besedilih, ki govorijo o posameznih mestih ali zgodovinskih dogodkih.¹⁴⁹

Prvo takšno besedilo, s katerim so se učenci srečali, je bila anekdota iz Francjožefovega otroštva.¹⁵⁰ Med igranjem z dedkom Francem II. naj bi se mu zasmilil nek vojak, ki je moral stražiti na hudi vročini, zato mu je hotel nekaj podariti. Dedek mu je dal nekaj srebrnikov in ga poslal k stražarju, ta pa je dečka ignoriral, saj je kot dober vojak vedel, da med službo ne sme sprejemati nikakršnih daril. Ko ga je deček vendarle uspel obdariti, je dedku rekel: »Je li de, dragi djedo, sada taj vojniki nije više siromašan?« Dedek mu je odvrnil, da bo poskrbel, da se bo stražarju čim boljše godilo, in tako je tudi bilo: »Sjutra dan naredi car, da ga potanko izvijeste, kako se taj vojniki vlada, pa pošto mu rekoše, da je valjan i čestit, zauzeo se car za nj, te je postao sretan i zadovoljan.«¹⁵¹

¹⁴⁶ Četrta čitanka, 288-289.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Npr. »Car Josip II. vladao je Austrijom« (Ibid., 250), »Franjo Josip I., car austrijski i kralj ugarski, naš je gospodar« (Ibid.), »Za carice Marije Terezije sagradilo se mnogo škola« (Ibid., 262).

¹⁴⁹ V besedilu »Beč« (Ibid., 46-48) se recimo omenjajo Franc Jožef, Franc I., Jožef II. in nadvojvoda Karel.

¹⁵⁰ »Franjo Josip I.«, Treća čitanka, 62-63.

¹⁵¹ »Franjo Josip I.«, 63.

Učenci so v četrti čitanki eno za drugim lahko brali tudi besedila o Mariji Tereziji, Jožefu II. in Francu II.¹⁵² V prvem cesarica obišče kadetsko šolo v Wiener Neustadtu, kjer ji povedo, da so od vseh gojencev še najbolj zadovoljni z nekim Dalmatincem Vukasovićem, ki naj bi bil izrazito dober mečevalec. Cesarica ga je po izkazanih veščinah nagradila, čez nekaj dni pa je prišla preverit, kako je porabil podarjeni denar. Ko je slišala, da ga je poslal obubožanemu odpuščenemu očetu v Dalmacijo, mu je odredila obilno pokojnino, kadet pa se ji je s solznimi očmi zaobljubil, da se bo skozi marljivost in delavnost pokazal za dostojnega prevzvišene milosti in da se bo izobraževal, dokler ne bo nekega dne sposoben primerno služiti cesarici in domovini.

V besedilu o Jožefu II. se kot njegove posebne vrline poudarjajo predvsem zavzemanje za napredek šolstva, skrb za dobrobit podložnikov in velika ljubezen do vseh svojih narodov. Bil je prvi, ki je za javnost odprl enega od cesarskih vrtov, nad njegov vhod pa je postavil napis »'Čovječanstvu dariva ovu bašču njegov poštovatelj.' Ljepšega sebi pridjevka zaista nije mogao nadjenuti taj plemeniti vladar.«¹⁵³ Besedilo zaključuje misel, da »ljudi bez dobrih djela već su za života mrtvi, oni pak, koji dobro tvore, ne umiru i njihov dobar glas živi do vijeka.«¹⁵⁴

Franc II. naj bi bil med podložniki še posebej priljubljen zaradi svojega dobrega značaja in milostljivega srca. Zase je govoril, da je prvi sluga zakona, zaradi neprestanega poudarjanja, da je pravica temelj držav, pa naj bi dobil tudi vzdevek »Car Franjo Pravedni«. V delu besedila, ki govori o napoleonskih voljah, se pozornost posveča predvsem junaštvu nadvojvode Karla, zmagovalca bitke pri Aspernu, poudarja pa se tudi neomajna zvestoba, ki so jo v vojni izkazali cesarjevi podložniki. Tudi sam Napoleon naj bi bil »veliki junak, a uz to silovite ćudi«.

Našteta besedila naj bi učencem dala vtis, da jim vlada dinastija z impresivnim rodovnikom, glavni vrline njenih članov pa sta bili predvsem skrb za revne in zavzemanje za poštene in sposobne. Sodba Tomislava Kraljačića, da je bil eden od ciljev čitank učence »čustveno navezati na vladarsko hišo«, se tako zdi dokaj umestna. Velja pa opozoriti, da takšne vrste vsebin v bosansko-hercegovskih čitankah vendarle niso bile *bolj* zastopane kot pa v učbenikih iz drugih delov Monarhije. Z omenjenimi besedili sta se v svojih analizah namreč srečevala

¹⁵² »Carica Marija Terezija u kadetskoj školi«, *Četvrta čitanka*, 86-87; »Car Josip II.«, *ibid.*, 87-89; »Franjo II.«, *ibid.*, 89-81.

¹⁵³ »Car Josip II.«, 88.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 89.

tudi Bruckmüller in Jelavich, zato lahko tudi njih štejemo za del nekakšnega habsburškega izobraževalnega kanona.¹⁵⁵

3.6. Zemljepisne vsebine v čitankah

Največ besedil, namenjenih spoznavanju zemljepisa, lahko najdemo v zgodovinsko-zemljepisnih tematskih sklopih iz tretje in četrte čitanke. Medtem ko je v tematskem sklopu iz tretje čitanke poudarek na spoznavanju ožje domovine, se v četrti čitanki obdeluje Monarhija kot celota.

Učenci so geografijo svoje ožje domovine spoznavali predvsem skozi besedila, ki so bila oblikovana kot prijateljska pisma; Ahmed svojemu prijatelju Omerju opisuje svoj prihod v Sarajevo, kjer bo obiskoval gimnazijo, Mostarčan Esad svojemu prijatelju Hasanu iz Sarajeva v pismu primerja obe mesti, Banjaluko pa svojemu prijatelju Marku opisuje Miloš iz Bosanske Gradiške, ki je mesto obiskal z očetom v času velikega »duhovskega« sejma. Tuzla je bila obdelana v posebnem besedilu.¹⁵⁶

V opisih posameznih krajev pada v oči predvsem pozornost, ki jo pripovedovalci posvečajo svetiščem, ki ne pripadajo njihovi veroizpovedi. Ahmed pri naštevanju reprezentativnih objektov v Sarajevu tako nikakor ne pozabi omeniti vseh glavnih cerkva, omenja pa celo sedež pravoslavne metropolita. Tudi Milošu stric v Banjaluki najprej pokaže Ferhadijo, največjo džamijo v mestu, potem pa še »lijepu pravoslavnu i novu katoličku crkvu, i još veće neke zgrade.«¹⁵⁷

Oba fanta se v svojih opisih čudita raznolikosti blaga, ki ga je mogoče kupiti v prodajalnah. Ahmed o sarajevski čaršiji pravi, da »ne možeš pomisliti, kaka se tu roba ne prodaje. Ima tu sitne robe za nakit iz Beča i Trsta, svake ruke tkanina iz Beča i Carigrada.«¹⁵⁸ Svoj obisk sejma podobno opisuje tudi Miloš: »Mili Bože, da Ti je vidjeti tu svjetinu, što se tamo tiska po sajmu ... Ima tu trgovaca s robom iz svijeh krajeva Bosne i Hercegovine, ima ih iz austro-ugarske monarhije, a bogme čak iz Carigrada.«¹⁵⁹ Takšna besedila naj bi učencem pokazala, do kakšne

¹⁵⁵ Jelavich, 123-124; Bruckmüller, 239-240. Jelavich je v svojem korpusu naletel na članke o Mariji Tereziji, Jožefu II. in Francu Jožefu, Bruckmüller pa poleg naštetih omenja tudi zgodbo o Francu I..

¹⁵⁶ »Sarajevo«, *Treća čitanka*, 38-40; »Mostar«, *ibid.*, 43-44; »Banjaluka«, *ibid.*, 44-46; »Okružje tuzlansko i solana Franje Josipa I. kod Siminog Hana«, *ibid.*, 55-57.

¹⁵⁷ »Banjaluka«, 45.

¹⁵⁸ »Sarajevo«, 39.

¹⁵⁹ »Banjaluka«, 45.

mere je Bosna in Hercegovina gospodarsko integrirana v Monarhijo, razpoložljivost tako bogatega blaga pa naj bi tudi namigovala na intenziven razvoj trgovine.

Pozitivne posledice okupacije naj bi se kazale tudi v razvoju mestne infrastrukture in odpiranju delovnih mest. Ahmed tako pravi, da se najlepše sarajevske hiše lahko vidijo na Ulici Franca Jožefa, posebej pa izpostavlja dvonadstropno stavbo, kjer se nahaja »najviša vlast u zemlji, zemaljska vlada«. ¹⁶⁰ V mestu je lahko videl »konjsku željeznicu«, obiskal pa je tudi tobačno tovarno, kjer dela okoli petsto zaposlenih. ¹⁶¹ Ko je Marko malo izven Banjaluke opazil neznano stavbo in o njej povprašal očeta, mu je odgovoril: »'Ono je željeznica,' ... 'koja odavle ide na Prijedor i Novi, pak dalje na Sisak i Zagreb, ako hoćeš sve do Beča.'« ¹⁶²

Tehnološki napredek, ki ga je prinesla okupacija, se še najbolj nazorno opisuje v besedilu o Tuzli, kjer so učenci lahko brali podroben opis delovanja parnega stroja, s katerim se izkoriščajo tamkajšnji izviri slane vode. Tuzelska solarna zaposluje šestdeset delavcev, za ves ta napredek pa naj bi bil zaslužen predvsem cesar: »Od velike blagodarnosti prema uzvišenom vladaru, kome na mudrome vladanju i očinskom staranju valja zahvaliti, što nam je otvoreno ovo vrelo velikog bogastva, i njegovome nastojanju o svakom dobru i napretku naše domovine i našega naroda za vječnu spomen nadjenuše toj solani ime: 'Solana Franje Josipa I.'« ¹⁶³

Tudi v četrti čitanki so bila posamezna mesta učencem predstavljena predvsem s pomočjo pisem. V prvem takšnem pismu vojaški častnik Ahmed Pozderac, katerega veroizpoved najbrž ni slučajno izbrana, opisuje bratu svoje popotovanje po Donavi od Innstadta do skrajnega roba Monarhije. ¹⁶⁴ Ahmed omenja razne znamenitosti, ki jih je videl med potjo, šel pa naj bi tudi mimo slavnega Mohaškega polja, kjer je sultan Sulejman leta 1526 porazil ogrsko vojsko. Ko je prišel do Petrovaradina, se je spomnil verzov srbskega pesnika Branka Radičevića, njegovo popotovanje pa se je končalo pri Oršavi (rom. Orşova), kjer Donava »zapušča našo monarhijo«.

V pismu, ki ga očetu piše dunajski dijak Milan, so učenci spoznali tudi prestolnico Monarhije. ¹⁶⁵ Deček najprej opisuje svoje potovanje do Dunaja, potem pa izrazito podrobno in

¹⁶⁰ »Sarajevo«, 39.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² »Banjaluka«, 45.

¹⁶³ Ibid., 57.

¹⁶⁴ »Plovidba Dunavom kroz Austro-Ugarsku monarhiju«, *Četvrta čitanka*, 44-46.

¹⁶⁵ »Beč«, ibid., 46-48.

slavospevno opisuje samo mesto, pri čemer se osredotoča predvsem na njegovo bogastvo in lepoto. Kot primer lahko navedemo naslednje citate:

Taj se novi sokak zove Ringštrase. 'Ring' ti je ono, što prsten ili kolut, a 'štrase' kaže se sokak. Takvog sokaka, vele, da nema ni u kojoj varoši više na svijetu. ... Svuda ti je tu [na Kärntnerstraße] dućan do dućana, izlog jedan divniji od drugog. Kuće su sve na tri, četiri do pet katova, a ima i viših. ... Jà da Ti je vidjeti, tata, kakva se tu [na Ringstraße] zdanja podigoše! Da su ih vile gradile, ne bi ih ljepše načinile.¹⁶⁶

Parlament naj bi bil grajen »onako, kako su u prastaro doba gradili Grci svoje hramove ... Samo sam stao, pa gledao i nikad se sit ne nagledah te divne gragjevine.«¹⁶⁷

V naslednjem besedilu je podana kratka primerjava Budimpešte in Prage,¹⁶⁸ o Trstu pa so učenci lahko brali v pismu, kjer Banjalučan Milan prijatelju Radivoju opisuje svoj obisk mesta, ko je z očetom šel tja nakupovat robo.¹⁶⁹ Tudi on z izrazitim navdušenjem opisuje bogastvo Trsta, obenem pa ga postavlja v opozicijo s klavnim stanjem v domovini: »O, da ti je vidjeti tu divotu! Ja još uvijek mislim, da snivam, ne da mi se ni vjerovati, da je to istina i zbilja, što sam vidio. ... Tu nema kuće bez katova, ili suviše drvene, kakve su kod nas u Bosni, već same trokatnice, četverokatnice i još više, sve jedna do druge, sve ljepša od ljepše.«¹⁷⁰ Tudi tu se pozornost usmerja na raznolikost ponudbe blaga: »Svuda je izložena svakojaka prekrasna roba, čas kojekakve tkanine, ... čas opet biser, koralni (merdžani) i drago kamenje: čini mi se, onim, što sam ga vidio samo u jednom izlogu, kupio bi sve kuće u našem sokaku sa svim, što je u njima i oko njih.«¹⁷¹

V besedilu se poudarja tudi svetovljanski značaj pristanišča, kjer lahko človek vidi Francoze, Turke, Grke, Američane in celo črnce iz Južne Afrike, zanimiv pa je tudi komentar o jezikovni podobi mesta: »Svijet ovdje većinom govori talijanski; čuo sam uz to mnogo slovenski i njemački, a borme i naš slatki materinski jezik, kome sam se vrlo obradovao.«¹⁷²

Čeprav so bili učenci v čitankah izpostavljeni izrazito širokemu naboru književnikov iz sosednjih južnoslovanskih dežel, pa se same dežele ali kakršnekoli informacije o njih v

¹⁶⁶ »Beč«, 47-48.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ »Budimpešta i Prag«, ibid., 48-49.

¹⁶⁹ »Trst«, ibid., 50-51.

¹⁷⁰ Ibid., 50.

¹⁷¹ »Trst«, 50.

¹⁷² Ibid., 51.

besedilih pojavljajo zelo redko. Iz čitank so se tako o Hrvaški lahko naučili samo, da je bila ena od dežel, ki so jo Osmani izgubili v dunajski vojni,¹⁷³ da tam še vedno živi veliko medvedov,¹⁷⁴ da tamkajšnje kune dajejo eno boljših krzen¹⁷⁵ in da se v Radoboju koplje žveplova ruda.¹⁷⁶ Še manj so v čitankah lahko zvedeli o Srbiji, ki se zgolj spotoma omenja v besedilu o plovbi po Donavi¹⁷⁷ in v dveh epih Andrije Kačića Miošića.¹⁷⁸ Kot zanimivost velja tudi omeniti, da so bile v čitankah minimalno zastopane tudi slovenske dežele; celo besedilo je bilo posvečeno Postojnski jami, ki je »najlepši ures vojvodini Kranjskoj«,¹⁷⁹ učenci pa so brali tudi o idrijskem rudniku živega srebra in o njegovem škodljivem vplivu na ljudi in okolico.¹⁸⁰

Takšen pristop k južnoslovanskemu sosodstvu je bil najverjetneje pogojen z direktivami vladajočih krogov, ki niso želeli, da bi se omenjenim deželam v čitankah dajala kakršnakoli prednost v primerjavi z drugimi deli Monarhije. Ker so skoraj vse omenjene dežele spadale pod Monarhijo, je bila njihova minimalna prisotnost v čitankah tako rekoč neizbežna, vendar niso bile deležne temeljitejše obravnave od kakšne Transilvanije ali Moravske.

Učenci bosansko-hercegovskih državnih šol so tako po končanem šolanju o sosednjih deželah vedeli precej manj od svojih vrstnikov na Hrvaškem ali v Srbiji. V hrvaških in srbskih osnovnošolskih čitankah se je južnoslovanski prostor obravnaval podrobneje, četudi z različnimi ideološkimi predpostavkami; srbske čitanke so ga v skladu z ekspanzionističnimi cilji srbske države prikazovale kot izključno srbskega, hrvaške pa so bile v tem smislu zmernejše.¹⁸¹ Povzemanje Jelavicheve obširne analize omenjene problematike bi bilo za potrebe naše naloge nepotrebno, zato se bomo na kratko osredotočili zgolj na način upodabljanja Bosne in Hercegovine v hrvaških in srbskih čitankah.

V hrvaških čitankah se trdi, da večino prebivalstva Bosne in Hercegovine predstavljajo Hrvati in Srbi različnih veroizpovedi. Učenci so v posebnih besedilih lahko brali opisa Sarajeva in Banjaluke (slednji naj bi učencem nudil »živu predodžbu o tome kakav bi mogao biti život u gradu napučenom njihovom južnoslavenskom muslimanskom braćom«), v čitankah pa se tudi

¹⁷³ »Osmanlije pod Bečom«, *Četrta čitanka*, 81.

¹⁷⁴ »Medvjed ili megjed«, *ibid.*, 100.

¹⁷⁵ »Kuna«, *ibid.*, 163.

¹⁷⁶ »Sumpor«, *ibid.*, 171.

¹⁷⁷ »Plovidba Dunavom kroz Austro-Ugarsku monarhiju«, 46.

¹⁷⁸ »Stjepan Tomašević, kralj bosanski«, *Treća čitanka*, 61; »Pjesma o Milošu Obiliću i Vuku Brankoviću«, *Četrta čitanka*, 67.

¹⁷⁹ »Postojnska pećina (špilja)«, *Četrta čitanka*, 52-53.

¹⁸⁰ »Živa«, *ibid.*, 164

¹⁸¹ Jelavich, 99-107, 133-143.

omenja, da je severozahodni del Bosne nekoč pripadal Hrvaški in se zato še danes imenuje *Turska Hrvatska*. Avstro-Ogrska naj bi omenjeni deželi med letoma 1878 in 1908 samo upravljala, potem pa jih je Franc Jožef prevzel »povsem v svojo last«. ¹⁸²

Srbske čitanke so vsebovale številna nacionalistična besedila o Bosni in Hercegovini, v oči pa padajo predvsem izrazito agresivna besedila o avstro-ogrski upravi. V enem od besedil se tako trdi, da naj bi morali bosanski kmetje z bobni odganjati medvede, ker so jim oblasti zasegle puške, še bolj tendenciozno pa je besedilo, kjer prvoosebni pripovedovalec govori o svojih izkušnjah z bosanskimi muslimani. Govoril naj bi jim, »kao što brat bratu govori, ali oni meni samo kao susedu. Nisam bio njihove vere, i oni su me se tuđili.« Vprašal jih je, »da li bi voleli da se Bosna sjedini sa Srbijom. Rekli su mi da bi voleli da se sjedine sa Srbijom i da ne ostanu pod Austro-Ugarskom. Znamu da su bliži nama nego Nemcima i Madžarima, to osećaju ...«. ¹⁸³

Pripovedovalec kasneje sreča še eno skupino bosanskih muslimanov, ki se je vrnila s potovanja po Osmanskem carstvu. Prav tam pa so očitno odkrili moderni jezikovni kriterij odrejanja identitete, saj so mu na vprašanje, če mar niso Turki, odgovorili z naslednjimi besedami:

Ne, bogme. Mi smo Srbi ko i vi. Na putu smo videli neke, koji su bili odeveni kao i mi. Rekoše nam da su Turci. Hteli smo da se s njima razgovaramo. Govorili smo im, ali nas nisu ništa razumeli, a ni mi njih. Mi turski ne znamo. Mi Turci nismo. Mi smo Srbi i ako smo muhamedovske vere. To smo uvideli sad, putujući po tuđem svetu. ¹⁸⁴

Še posebej ironično se zdi dejstvo, da so avtorji srbskih čitank nekatera besedila očitno prevzeli kar iz bosansko-hercegovskih državnih čitank. V njih lahko namreč zasledimo tudi nekakšno nacionalistično predelavo Ahmedovega opisa Sarajeva iz tretje čitanke; deček tokrat nastopa kot srbski musliman, besedilu pa so dodani tudi statistični podatki o prebivalstvu Sarajeva (več kot polovico naj bi predstavljali Srbi »turškega zakona«) in podatek, da je tam bil rojen slavni srbski pesnik Simo Milutinović Sarajlija. ¹⁸⁵

¹⁸² Jelavich, 140-141.

¹⁸³ Ibid., 101.

¹⁸⁴ Ibid.

¹⁸⁵ Ibid.,101-102.

3.7. Zgodovinske vsebine v čitankah

Učenci so različne zgodovinske vsebine spoznavali v številnih besedilih, ki so bila zopet zbrana predvsem v zgodovinsko-zemljepisnih tematskih sklopih tretje in četrte čitanke. V vsebinskem smislu jih lahko razdelimo na besedila, ki govorijo o dogodkih in osebnostih bodisi iz srednjeveškega bodisi iz novoveškega obdobja, v čitankah pa je bila obilno zastopana tudi svetovna zgodovina.

3.7.1. Zgodovina srednjega veka

Srednjeveški zgodovini je bila v čitankah posvečena posebna pozornost, saj je bilo prav v tem obdobju mogoče najti še največ konstitutivnih mitov za bosansko državnost in patriotizem. Glavni namen takšnih besedil je bil zato vzbuditi učencem interes za njihove slavne prednike in za srednjeveško dediščino v Bosni in Hercegovini, obenem pa opozoriti na bedno in zanemarjeno stanje, v katerem se ta dediščina danes nahaja.

Tipičen primer takšnega besedila je pismo, kjer Radoslav svojemu prijatelju Janku opisuje svoj obisk Sutjeske in Bobovca.¹⁸⁶ Fant naj bi bil strasten ljubitelj srednjeveške zgodovine, zato mu je oče izpolnil željo in ga odpeljal obiskat omenjeni zgodovinsko pomembni mesti: »Znam, da kao i ja voliš slušati, kada Ti ko pripovijeda o životu naših starih, a naročito o starim bosanskim kraljevima. Uvijek sam žudio vidjeti ona časna mjesta, gdje su oni kraljevali, sa svojima vojvodama zborovali, i odakle su zemljom upravljali.«¹⁸⁷

Radoslav je v sutješkem frančiškanskem samostanu, kjer se nahaja grob bosanskega kralja Stjepana Tomaša, lahko videl kraljev portret, ki je nanj naredil velik vtis: »Pomisli, Janko, toj slici ima sad više od 400 godina, jer je taj kralj umro god. 1461. Ne mogoh se ga sit nagledati. Svu noć snivao sam o njemu.«¹⁸⁸ Po drugi strani pa so ga zanikrne ruševine, ki so ostale od nekdanje slavne srednjeveške prestolnice Bobovac, precej razočarale: »Avaj tužnih dvorova! Nekoliko zidina, koje većih, koje manjih i to je sve. ... To je dakle onaj divni grad, za koji vele, da je kraljica Katarina zakukala, kad ga je morala ostaviti: 'Nigda ne ću zaboraviti moju zenicu, moj Bobovac!'«¹⁸⁹

¹⁸⁶ »Šetnja u Sutjesku i na Bobovac«, *Treća čitanka*, 41-42.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 41.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 41-42.

¹⁸⁹ *Ibid.*, 42.

Srednjeveška dediščina se kratko omenja tudi v besedilu o Jajcu,¹⁹⁰ s podobno melanholijo kot Radoslav pa srednjeveške razvaline iz sosednjega Blagaja v svojem pismu opisuje Mostarčan Esad: »To je danas seoce, a nekad je tu bila prijestonica vojvode Stjepana Kosače. ... na brijegu nad njime crni se gradina, gdje je nekada sjedio herceg Stjepan. Danas je taj grad zapušten, te mu crne, dijelom razvaljene zidine pripovijedaju, kako prolazi slava ovoga svijeta.«¹⁹¹ Učenci so se v tem besedilu naučili tudi nekaj o srednjeveški zgodovini Hercegovine: »Mostar se prostire s obje strane Neretve klancem, što ga s istoka zatvara planina Podvelež, a sa zapada gora Hum. Po toj gori Humu zvala se u srednjem vijeku sva sjeverna Hercegovina 'humaska zemlja' ili 'Zahumlje'.«¹⁹²

Učenci so dokaj oprijemljiv vtis o srednjeveški bosanski družbi lahko dobili iz besedila »Kraljevi i velmože bosanske u staro vrijeme« Anteja Kneževića.¹⁹³ Besedilo se osredotoča predvsem na fevdalno družbeno ureditev, vsebuje pa tudi podatek, da so Bošnjaki, »kao narod tada prosvijećen«, imeli svojo lastno pisavo, ki se še danes imenuje bosančica: »To im je pismo bilo tako drago, da su sve službene stvari njim pisali; suviše, kad bi kakav ugovor sklapali, ili povelje davali onima, koji to pismo ne razumiju, izvor je morao biti pisan, kako veljahu 'slavjanski bosančicom', premda bi po tadanjem običaju pisali latinski.«¹⁹⁴

Zanimivo je, da so bila nekatera od besedil, ki sicer obravnavajo srednjeveško zgodovino, popolnoma ahistorična. Takšna je recimo ljudska pripovedka, v kateri se imena krajev Bihać, Sokolac in Vranograč izpeljujejo iz imen treh sester, ki naj bi jih ustanovile (Bika, Soka in Vrana).¹⁹⁵ Zdi se, da bi bilo pisanje o njihovi pravi srednjeveški zgodovini iz političnih razlogov nemogoče, saj bi učenci tako izvedeli, da je ta del današnje Bosne vse do osmanskega osvajanja pripadal hrvaški državi.

Tudi srednjeveški vladar Kulin Ban je bil učencem predstavljen v ahistorični ljudski pripovedki, vendar gre tokrat za besedilo z očitnimi političnimi konotacijami.¹⁹⁶ Kulin Ban se namreč želi posestriti z neko vilo, »da mi pomaže neprijatelje nadbijati, moju vlast i moje gospodstvo širiti,

¹⁹⁰ »Glavni mu dio zovu 'grad Zmaja- Vuka Jajčanina'. Dalje od njega srednji je grad, na kome su nekada bili kraljevski dvori. Ispod njega izrovljena je i divno uzidana pod brijegom nekadašnja kraljevska grobnica, što je sad Jajčani zovu halvat, a učeni ljudi, koji sa strane dolaze, zovu je katakombe.« (»Jajce«, *ibid.*, 51).

¹⁹¹ »Mostar«, *ibid.*, 43.

¹⁹² »Mostar«, 43.

¹⁹³ *Treća čitanka*, 58-60.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 59-60.

¹⁹⁵ »Bihać, Sokolac i Vranograč«, *ibid.*, 52-54.

¹⁹⁶ »Kulin ban«, *ibid.*, 57-58.

te tako slavnim i dičnim postati.«¹⁹⁷ Vila mu to odsvetuje, saj naj bi takšna zunanja politika vodila samo k zlu: »Imaš podložnike svoje, budi svima i otac i majka, utvrdi i učini samovlasnu svoju državicu, da ti nitko u njoj ne zapreda.«¹⁹⁸ Od takrat naprej naj bi se Kulin Ban trudil le še za blaginjo svoje državnice in ljudi, »za to narod uz hvalu svakoga dobrog gospodara spominje i dobrotu Kulina bana.«¹⁹⁹

Kot smo že omenili, naj bi bile v hrvaških čitankah ene izmed vsebinsko najbolj problematičnih besedil prav ljudske pesmi. Ta problem je bil v državnih čitankah rešen z uporabo epskih pesnitev Andrije Kačića Miošića, pomembnega dalmatinskega književnika iz 18. stoletja, ki je sicer pisal po zgledu ljudske književnosti. Kot bomo videli, je bil njegov odnos do Osmanov izrazito nevtralen in celo empatičen, zato so njegove pesnitve omogočale obravnavo občutljivih zgodovinskih tem na način, ki ni bil žaljiv do muslimanov.

Učenci so o širši južnoslovanski srednjeveški zgodovini lahko brali v dveh Mioševićevih delih. V prvi pesnitvi bosanski kralj Stjepan Tomaš poziva okoliško plemstvo na boj na Kosovu,²⁰⁰ druga pa tematizira uboj sultana Murata na Kosovu.²⁰¹ Ljudsko epsko pesništvo je bilo v čitankah zastopano z dvema pesnitvama, ki tudi nista vsebovali kakršnihkoli kontroverznih vsebin; prva govori o kraljeviču Marku in orlu,²⁰² druga pa o junaštvu Anđelije, sestre hercega Stjepana Vukčića Kosače.²⁰³

Zaključimo lahko torej, da so avtorji čitank pri izbiri epskih pesmi pazili predvsem na njihovo politično korektnost, sicer pa so izbirali predvsem pesmi, ki so govorile o bosanskem plemstvu ali vsaj o dogodkih, ki so bili relevantni za srednjeveško Bosno. Na koncu še velja omeniti, da se na bosansko srednjeveško zgodovino posredno navezuje tudi peščica stavkov iz slovničnega dodatka četrte čitanke.²⁰⁴

¹⁹⁷ »Kulin ban«, 57.

¹⁹⁸ Ibid., 58.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ »Stjepan Tomašević, kralj bosanski«, *Treća čitanka*, 60-62.

²⁰¹ »Pjesma o Milošu Obiliću i Vuku Brankoviću«, *Četvrta čitanka*, 67-69.

²⁰² »Marko Kraljević i orao«, *ibid.*, 69-70.

²⁰³ »Anđelija Hercega Stjepana«, *ibid.*, 70-75.

²⁰⁴ Npr. »Tvrško, kralj bosanski, bio je mudar i slavan« (*ibid.*, 271.), »Tvrško i Stjepan Tomašević bijahu kraljevi bosanski.« (*Ibid.*, 265) in »Tvrško je živio u četrnaestom stoljeću.« (*ibid.*, 251).

3.7.2. Zgodovina novega veka

Učenci so se z novoveško zgodovino svoje domovine in širše regije srečevali predvsem v besedilih, ki govorijo o habsburško-osmanskih spopadih. Ne preseneča, da je bila pozornost usmerjena predvsem na dunajsko vojno, ki je navsezadnje imela tudi dolgoročne posledice za Bosno in Hercegovino.

O začetku dunajske vojne so učenci lahko brali v besedilu o osmanskem obleganju Dunaja,²⁰⁵ izrazito slikovite opise njenega poteka pa jim je nudil Miošičev ep o princu Evgenu Savojskem.²⁰⁶ Postopno osmansko izgubljanje ozemlja deloma opisuje tudi s perspektive samega sultana, kar epu daje še dodaten občutek nepristranskosti: »Beč junaci moji ne uzeše, / Austriju malo i vidješe, / več pod Bečom izgiboše težko, / izgubiše poštenje viteško«.²⁰⁷

Lahko bi se reklo, da Miošić vojaški pohod Evgena Savojskega v »Bosno ponosno« opisuje s precejšnjo mero sočutja, saj se osredotoča predvsem na razdejanje, ki so ga za seboj pustile avstrijske čete: »Koliko je pusto Sarajevo, / šehar b'jeli gnj'ezdo trgovačko, / svega ga je princip osvojio, / sa četiri strane užegao.«²⁰⁸ Še posebej pa je zanimivo, da so učenci v omenjenem epu lahko brali celo o migraciji bosanskih kristjanov, ki je sledila vojni: »Tad Bošnjaci mnogi uskočiše, / i sultana silnog odbjogoše, / u Brodu se namjestiše jedni, / U Sibirju i selu Kobašu. / U Požegu drugi otigjoše, / te požešku varoš naseliše, / bojak biše, glave ods'jecahu, / pod okriljem avstrijskog cesara.«²⁰⁹

Čitanke so obravnavale tudi peščico dogodkov iz osmanske zgodovine Bosne in Hercegovine. V tem smislu je bilo še najbolj informativno besedilo »Šta se priča o postanju Sarajeva«, kjer se ustanovitev mesta pripisuje Gazi Husrev-begu.²¹⁰ Tudi v tem besedilu se omenja Evgenov požig Sarajeva, ki pa se tokrat upravičuje s tem, da naj bi Sarajevčani umorili Evgenovega sla, ki jim naj bi ponudil mirno predajo. V Sarajevu naj bi kasneje zagospodarili janičarji in njihovi poglavarji (*baše*), »koji otomanskog cara ne htjedoše u svemu da slušaju«,²¹¹ bili pa naj bi tako močni, da je vezir moral stolovati v Travniku namesto v Sarajevu. V besedilu se pripoveduje o

²⁰⁵ »Osmanlije pod Bečom«, *ibid.*, 79-81.

²⁰⁶ »Pjesma o principu Evgeniju«, *Četrta čitanka*, 81-84.

²⁰⁷ *Ibid.*, 81-82.

²⁰⁸ *Ibid.*, 84.

²⁰⁹ *Ibid.*

²¹⁰ *Treća čitanka*, 40.

²¹¹ *Ibid.*

njihovem pokolu, ki ga je po zapovedi sultana Mahmuda II. leta 1827 izvedel Abdurahman-paša, janičarje pa naj bi popolnoma pokoril šele Omer-paša Latas leta 1851.

Pokol janičarskih glavarjev se tematizira tudi v ljudski pesmi, ki jo je zapisal Ivan Frano Jukić.²¹² Začne se s prizorom vile, ki z vrha Trebevića ošteva Sarajevčane zaradi kamenjanja Nakib-efendije, ker je med ukinitvijo janičarskega reda leta 1826 podpiral sultana, pogubitev janičarskih baš pa se v pesmi tolmači kot kazen za omenjeni zločin. Zdi se, da je bil glavni cilj omenjenih tekstov predvsem dati vtis, da je upiranje cesarski oblasti slabo in da za seboj nosi primerne posledice.

Na koncu lahko omenimo, da so učenci v dveh besedilih Stjepana Mitrov-Ljubiše nekaj malega zvedeli tudi o beneški upravi. Prvo besedilo je pravzaprav šaljiva zgodba, v kateri preprost človek izpade pametnejši in bistrumnejši od Benečanov, ki naj bi gledali samo na svoj zaslužek,²¹³ drugo besedilo pa govori o sodnem sporu med tlačanom in plemičem nekje v Dalmaciji. Beneški sodnik se v besedilu prikazuje kot pristranski v plemičevo korist: »Mletački sudija nije cijenio, da seljak smije govoriti protiv vlastelinove besjede,...«.²¹⁴

3.7.3. Svetovna zgodovina

Besedila, v katerih se obravnavajo osebe ali dogodki iz svetovne zgodovine, so bila v čitankah obilno zastopana. Učenci so lahko brali številna besedila o antični zgodovini,²¹⁵ v čitankah pa se pojavljajo tudi znane osebe, kot so Krištof Kolumb,²¹⁶ George Washington,²¹⁷ Benjamin Franklin,²¹⁸ Johan Gutenberg,²¹⁹ Nikolaj Kopernik²²⁰ in številni drugi. Na tem mestu se v omenjena besedila ne bomo podrobneje spuščali, bilo pa bi vsekakor zanimivo raziskati, do kakšne mere se ponavljajo v drugih čitankah iz Habsburške monarhije. Verjetno tudi tokrat gre za nekakšen standarden nabor besedil, ki mu sicer ni bila namenjena posebna politično-vzgojna funkcija, pač pa naj bi učencem nudil splošno razgledanost in jih seznanil z domnevnimi temelji njihove zahodne civilizacije.

²¹² »Abdurahman paša isiječe sarajske baše«, *Četrta čitanka*, 84-85.

²¹³ »Ko hoče več, on će iz vreće«, *ibid.*, 21-22.

²¹⁴ »Sjedi krivo, ali sudi pravo!«, *Četrta čitanka*, 32-34

²¹⁵ Ivan Fiamin, »Starci«, *ibid.*, 7-8; »Grci«, *ibid.*, 57-58; M. Gj. Milićević, »Sokrat«, *ibid.*, 59-60; »Romul i Rem«, *ibid.*, 60-61, Simo Balenović, »Rimsko carstvo«, *ibid.*, 61-62.

²¹⁶ »Hristofor Kolumbo«, *Treća čitanka*, 64-67.

²¹⁷ »Mene je stid lagati«, *Četrta čitanka*, 11-12.

²¹⁸ »Munja i grom. Gromobran«, *ibid.*, 182.

²¹⁹ »Štamparstvo«, *ibid.*, 77-78; »Nešto o Kinezima«, *ibid.*, 62-63.

²²⁰ Josip Torbar, »Nikola Kopernik«, *ibid.*, 78-79.

4. Zaključek

V zaključnem poglavju bomo izsledke naše analize strnili v sklepe, skozi njihovo primerjavo z Jelavichevimi in Bruckmüllerjevimi ugotovitvami o politično-ideoloških vsebinah v sorodnih južnoslovanskih in habsburških čitankah pa jih želimo umestiti v širši kontekst in tako omogočiti objektivnejšo sodbo o karakteristikah čitank iz našega korpusa. Vmes bomo opozarjali tudi na znanstvene probleme oziroma teme, ki bi jih bilo še zanimivo raziskati.

Avtorji čitank so izboru osebnih v imen čitankah zaradi njihove izrazite konfesionalne zaznamovanosti morali posvečati veliko pozornost. Uravnotežena zastopanost posameznih vrst osebnih omen naj bi preprečevala očitke o pristranskosti, obenem pa naj bi učencem omogočala lažje poistovetenje z liki. Videli smo lahko, da so avtorji zaradi konkurenčnih konfesionalnih šolskih sistemov poskušali ustreči predvsem pravoslavcem in muslimanom. Ker so se zaradi interkonfesionalne zasnove hrvaškega šolstva avtorji tamkajšnjih čitank najverjetneje morali soočati s podobnimi problemi, bi bilo vsekakor zanimivo raziskati zastopanost posameznih vrst osebnih imen v sočasnih hrvaških čitankah.

Učenci so v čitankah lahko brali izrazito širok in uravnotežen nabor književnih del avtorjev iz vseh sosednjih južnoslovanskih pokrajin, vsi ti avtorji pa naj bi bili v enaki meri »njihovi«. Najverjetneje so zato meje »svoje« književnosti dojemali tudi kot meje svojega jezika, četudi te v čitankah niso bile nikjer eksplicitno definirane. Primerjava naših izsledkov z Jelavichevimi kaže, da so bili podobnemu unitarističnemu dojetanju jezika in književnosti izpostavljeni tudi hrvaški učenci, medtem ko so srbski v osnovnošolskih čitankah brali le malo del hrvaških avtorjev. Temeljitejša primerjava nabora besedil v posameznih južnoslovanskih čitankah bi lahko točneje pokazala, v kolikšni meri so se v njih pojavljala ista književna dela.

Avtorji čitank so bili pozorni tako na način individualnega upodabljanja pripadnikov posameznih verskih skupnosti kot tudi na upodabljanje njihovih medsebojnih odnosov. Previdno upodabljanje pravoslavcev in muslimanov lahko razumemo predvsem kot poskus akomodacije teh dveh skupnosti, ki naj bi jim pokazal, da so v državnih šolah deležni primerne obravnave. Čitanke so učencem skozi številne primere sugerirale pozitivne zglede medverskih odnosov, ki se večinoma prikazujejo v znaku prijateljstva in solidarnosti.

Čitanke učencem niso puščale dvoma, da je Bosna in Hercegovina njihova ožja in Habsburška monarhija njihova širša domovina. Videli smo lahko, da se je prav takšen vzorec privzgoje

domovinske in državljanske lojalnosti pojavljali tudi v slovenskih čitankah.²²¹ Bilo bi zanimivo raziskati, če morebiti ne gre za pojav, omejen zgolj na cislajtanske šolske sisteme, saj Jelavich v svoji analizi hrvaških čitank ni naletel na podoben vzorec.

Učenci so s pomočjo številnih besedil intimno spoznavali posamezne člane habsburške dinastije in njihove domnevne vrline, videli pa smo lahko, da se je učencem sugeriral tudi izrazito paternalističen odnos do cesarja in Deželne vlade. Šlo naj bi tako za ustanove, do katerih moramo biti pokorni in poslušni, od njih pa lahko v zameno pričakujemo očetovsko skrb in dobroto. Velja tudi opozoriti, da so bila besedila o dinastiji pravzaprav del širšega habsburškega izobraževalnega kanona in so se pojavljala tudi v drugih šolskih sistemih v Monarhiji. Bruckmüller opozarja, da bi bilo mogoče pričakovati določene razlike v upodabljanju državotvornih mitov v cislajtanskih in translajtanskih čitankah,²²² zato bi bilo odnos do vladajoče dinastije vsekakor zanimivo raziskati tudi na širšem korpusu čitank.

Zemljepisne vsebine v čitankah so bile osredotočene predvsem na Bosno in Hercegovino kot ožjo in na Habsburško monarhijo kot širšo domovino. Sosednje južnoslovanske pokrajine se v čitankah omenjajo zgolj spotoma in niso deležne večje pozornosti od ostalih delov Monarhije. Takšna selekcija zemljepisnega gradiva je bila najverjetneje odraz politike, ki je od šol zahtevala predvsem utrjevanje domovinske in državne zavesti, nikakor pa ne poudarjanje zgodovinskih ali kulturnih vezi z južnoslovanskim sosedstvom.

Ker bi večja količina podatkov o omenjenih deželah s strani skupnega ministrstva najbrž sprožila očitke o pristranskosti, so se avtorji čitank odločili za izrazito reduktiven vsebinski pristop. Kot eno bistvenih lastnosti državnih čitank se tako lahko šteje predvsem njihova izrazita nedorečenost, saj niti enkrat eksplicitno ne imenujejo naroda in jezika v Bosni in Hercegovini, skorajda povsem nedefiniran pa ostaja tudi njihov odnos do prebivalstva in jezika v južnoslovanskem sosedstvu. Zaključimo lahko, da so učenci državnih šol morali večino svojega znanja in pogledov na južnoslovansko sosedstvo pridobiti bodisi neposredno od učitelja bodisi v zgodovinskih in zemljepisnih učbenikih bodisi izven izobraževalnega sistema.

Državne čitanke pa so kljub temu imele tudi določene »unitaristične« vidike, ki jih je starejše zgodovinopisje do neke mere zapostavljalo. Učenci so tako v slovničnem dodatku lahko brali, da *naš narod* na vzhodu govori ekavsko, na zahodu pa ikavsko, kar pa namiguje, da se skrajne

²²¹ Bruckmüller, 241.

²²² Ibid., 238, 246-248.

meje tega jezika nahajajo zunaj Bosne in Hercegovine. Učencem tudi ni moglo uiti, da si s sosednjimi deželami delijo izrazito soroden jezikovni in kulturni prostor, saj je iz njih navsezadnje izhajala tudi večina avtorjev, katerih besedila so morali brati. V čitankah je torej moč zaznati nekakšno razpetost med herderjanskim konceptom jezikovne nacije in bosanskim partikularizmom oziroma habsburškim univerzalizmom. Medtem ko je prvi koncept v bosansko-hercegovskem primeru bil politično sumljiv, saj je sugeriral narodno enotnost s prebivalstvom Kraljevine Srbije, pa je na forsiranju drugega vztrajalo predvsem Skupno finančno ministrstvo in z njim povezane politične elite.

Medtem ko v sočasnih hrvaških čitankah posebne obravnave muslimanskega prebivalstva ni moč zaslediti,²²³ pa so omembe muslimanov v srbskih čitankah dokaj pogoste. Cilj takšnih besedil je bil učence podučiti, da bosansko-hercegovski muslimani niso Turki, pač pa Srbi, in da je tudi njih potrebno obravnavati kot del svojega naroda.²²⁴ Čeprav je Jelavich v svoji analizi opozoril na številčnost podatkov, ki so jih hrvaške čitanke nudile o srbski zgodovini in kulturi, pa ne omenja nobenega prikaza medverskih odnosov iz vsakdanjega življenja.²²⁵ Ker je bilo tudi hrvaško šolstvo interkonfesionalno, bi podobna analiza lahko preverila potencialno prisotnost podobnih poskusov akomodacije pravoslavnega prebivalstva v hrvaških čitankah.

Glavni pedagoški cilj zgodovinskih vsebin v čitankah je bila izgradnja zavesti o srednjeveškem obdobju kot o zlati dobi bosansko-hercegovske zgodovine. Takrat naj bi bila Bosna namreč samostojna država z lastnimi vladarji in prepoznavno kulturo, to pa naj bi pri učencih vzbujalo občutke ponosa in domoljubja. Kakršnikoli politični odnosi z južnoslovanskim sosedstvom so bili v čitankah večinoma zamolčani, določena pozornost pa je bila posvečena tudi osmanskemu osvajanju in habsburško-osmanskim vojnami, ki so jih učenci spoznavali predvsem s pomočjo epov Andrije Kačića Miošića. Ti so se zaradi svoje relativne nepristranskosti in empatije do osmanske strani izkazali za še posebej uporabne. Učenci so se nekaj malega lahko naučili tudi o krvavem obračunu z upornimi bosanskimi elitami v zadnjih desetletjih osmanske uprave, v številnih besedilih pa so lahko brali o dogodkih in osebnostih iz svetovne zgodovine.

Zdi se, da so bile sodbe starejšega zgodovinopisja o ideološkosti državnih čitank v veliki meri pogojene z ideološkimi predpostavkami samih zgodovinarjev. Ti so namreč v večini primerov integracijo bosansko-hercegovskega prebivalstva bodisi v srbski bodisi v hrvaški nacionalni

²²³ Jelavich, 140-141.

²²⁴ Ibid., 99-102.

²²⁵ Ibid., 133-140.

korpus dojemali kot edini zaželen in mogoč razvoj, zato je njihov odnos do državnih šol še posebej negativen. Ni mogoče trditi, da so bile čitanke povsem *anacionalne*. Bile so kvečjemu nacionalne na način, ki ne ustreza ne srbskemu ne hrvaškemu nacionalizmu, v političnem smislu pa so poudarjale predvsem habsburški državni patriotizem.

5. Viri

Prva čitanka za osnovne šole u Bosni i Hercegovini, zv. 1 (1883; Sarajevo, 1894).

Prva čitanka za osnovne šole u Bosni i Hercegovini, zv. 2 (1883; Sarajevo, 1892).

Druga čitanka za osnovne šole u Bosni i Hercegovini (1884; Sarajevo, 1887).

Treća čitanka za osnovne šole u Bosni i Hercegovini (1887; Sarajevo, 1893).

Četvrta čitanka za osnovne šole u Bosni i Hercegovini (1887; Sarajevo, 1912).

6. Literatura

Bernik, Valerija. »Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem«. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, 2006.

Bogićević, Vojislav. *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini : u doba turske i austrougarske uprave : (1463-1918)*. Sarajevo, 1965.

Bruckmüller, Ernst. »Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta : Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji«. *Kronika* 57, izredna št. (2009), 237-250.

Ćurić, Hajrudin. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo, 1983.

Dlustuš, Ljuboje. »Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas«. *Školski vjesnik* (1894), 1-4, 50-54, 100-106, 155-161, 223-227, 289-293, 341-343, 401-404, 455-458, 531-538.

Grandits, Hannes. *Multikonfesionalna Hercegovina : Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*. Prev. Naser Šećerović, Ivana Nevesinjac, Nina Osmanović. Historijske monografije, 10. Sarajevo, 2014.

Grčević, Mario. »Vanjskopolički utjecaji na hrvatski književnojezični razvoj u drugoj polovici XIX. stoljeća«. *Od Mure do mora, od Save do Seine. Spomen-zbornik patru Vladimiru Horvatu SJ za njegov 80. rođendan*. Ur. Ivan Šestak. Zagreb, 2015.

Jelavich, Charles. *Južnoslavenski nacionalizmi : jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. Prev. Josip Šentilja. Zagreb, 1992.

Kraljačić, Tomislav. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : 1882-1903*. Sarajevo, 1987.

Kreševljaković, Hamdija. »Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878.«. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 9 (1920), 1-41.

Milaković, Josip. *Biografske bilješke uz čitanke za osnovne škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1898.

Okey, Robin. *Taming Balkan Nationalism : The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia, 1878-1914*. Oxford, 2007.

Papić, Mitar. *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo, 1982.

Papić, Mitar. *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1978.

Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878-1918)*. Sarajevo, 1972.

Peco, Esad. *Osnovno školstvo u Hercegovini : za vrijeme austrougarske vlasti : 1878. - 1918*. Sarajevo, 1971.

Samardžija, Marko. *Hrvatski jezik 4 : udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb, 2001.

Solak, Edina. *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*. Posebna izdanja, 20. Sarajevo, 2014.

Stančić, Ljiljana. »Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave«. *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. Ur. Šipka, Milan in Stančić, Ljiljana. München, 1991.

Šator, Muhamed. *Bosanski, hrvatski, srpski jezik u BiH do 1914. godine*. Mostar, 2004.

Šimunović, Petar. *Hrvatska prezimena : podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*. Zagreb, 1995.

Švarc, Natan in Dlustuš, Ljuboje. »Istorički prijedlog javne nastave u austro-ugarskoj monarhiji od 1740.-1894.«. *Školski vjesnik* (1894), 74-78, 125-129, 190-191, 248-255, 311-313, 364-368, 427-428, 486-489, 573-585, 705-713, 800-815.

Urić, Nenad. »Srpska škola u Višegradu (1865-1875)«. *Istorijski časopis* 57 (2008), 253-282.